

“हे कुरूश्रेष्ठ अर्जुना ! जो यज्ञ करीत नाही त्याला (अल्प सुखविशिष्ट) मनुष्यलोक सुधा सुखदायक नाही , मग अन्य लोक कसे सुखदायक असतील (मनुष्याला नित्य गीता पाठ ज्ञानयज्ञ आणि हरे कृष्ण जपयज्ञ अवश्य केला पाहिजे)।।4:32।।”

“नित्य हरे कृष्ण मंत्र लिहा व गीतापाठ करा धन, संपत्ति आणि मोक्ष मिळवा”

“ हरे कृष्ण हरे कृष्ण , कृष्ण कृष्ण हरे हरे। हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे।।”

“ॐ नमो भगवते वासुदेवाय।।”

***** ॐ नमो परमात्मने नमः*****

।। श्रीमद्भगवद गीता ।।

❁ (मराठी) ❁

----- संदर्भ -----

१. श्रीमद्भगवद गीता मराठी (Android app)
२. श्रीमद्भगवद गीता (गौडिय वेदांत प्रकाशन)
३. श्रीमद्भगवद गीता रहस्य (बाल गंगाधर तिलक)

“श्रीकृष्ण : परंतु दुसरी एक सनातन अशी प्रकृति आहे ती या व्यक्त आणि अव्यक्त पदार्थांच्या पलीकडची आहे, ती श्रेष्ठ आहे आणि कधीही नष्ट होत नाही”

विषयानुक्रम

श्रीमद्गीतामहात्म्य.....	1
१. अध्याय- अर्जुनविषादयोग.....	4
२. अध्याय- सांख्ययोग.....	8
३. अध्याय- कर्मयोग.....	18
४. अध्याय- ज्ञानयोग.....	21
५. अध्याय- कर्मसंन्यासयोग.....	26
६. अध्याय- ध्यानयोग.....	29
७. अध्याय- विज्ञानयोग.....	34
८. अध्याय- अक्षरब्रह्मयोग.....	38
९. अध्याय- राजग्रह्ययोग.....	41
१०. अध्याय- विभूतियोग.....	45
११. अध्याय- विश्वरूपदर्शनयोग.....	49
१२. अध्याय- भक्तियोग.....	56
१३. अध्याय- प्रकृति-पुरुष-विभागयोग.....	59
१४. अध्याय- गुणत्रयविभागयोग.....	63
१५. अध्याय- पुरुषोत्तमयोग.....	66
१६. अध्याय- दैवीसूरसंपदयोग.....	68
१७. अध्याय- श्रद्धात्रयविभागयोग.....	71
१८. अध्याय- मोक्षसंन्यासयोग.....	74

श्रीपृथ्वी देवी म्हणाली,

हे भगवान ! हे परमेश्वरा ! हे प्रभो ! प्रारंभकर्माला भोगत असता मनुष्यला एकनिष्ठ भक्ति कसे मिळू शकते।।1।।

श्रीविष्णु म्हणाले,

प्रारंभकर्माला भोगत असता जो माणूस नेहमी श्रीगीताच्या अभ्यासात आसक्त आहे ,तोच या संसारात मुक्त व सुखी आहे आणि सर्व कर्मांमध्ये आसक्तरहित आहे।।2।।

ज्या प्रकारे कमलाची पाने ,पाण्याला स्पर्श करू शकत नाही, त्याच प्रकारे जो माणूस श्रीगीतेच्या ध्यान करतो त्याला महापापादि पाप कधीहिं स्पर्श करीत नाही।।3।।

जिकडे श्रीगीताचे ग्रंथ आहे आणि जिकडे श्रीगीतेचा पाठ होतो तितेच प्रयागादि सर्व तीर्थ निवास करीतात।।4।।

सर्व देव, ऋषि ,योगीगण, नाग आणि गोपालबाल श्रीकृष्ण ,नारद ,ध्रुव आणि सर्व पार्षदान सोबत लवकरच सहायक होतात , जिकडे श्रीगीता(सदैव) प्रवर्तमान आहे ।।5।।

जिकडे श्रीगीतेचा विचार, पाठ, पठन आणि श्रवण होतो , हे पृथ्वी ! तिकडे मी निश्चित निवास करतो।।6।।

मी श्रीगीतेच्या आश्रयात राहतो, श्रीगीता माझे उत्तम घर आहे आणि श्रीगीतेचा आश्रय घेवूनच मी हे तिन्ही लोकांचे पालन-पोषण करतो।।7।।

श्रीगीता अति अर्वाणीय पदावली , अविनाशी, अर्थमात्र आणि अक्षरस्वरूप ,नित्य , ब्रह्मस्वरूपीनी, परम श्रेष्ठ माझी विद्या आहे याच्यात काही शंका नाही।।8।।

श्रीगीता चिदानंद श्रीकृष्ण यांच्या मुखातून अर्जुनाला सांगितले गेलेले आणि तीन्ही वेदस्वरूप , परमानंदस्वरूप तथा तत्त्वस्वरूप पदार्थांच्या ज्ञानानी युक्त आहे।।9।।

जो माणूस मनाला स्थिर करणारा होऊन नित्य श्रीगीतेचे १८ अध्यांच्या जप पाठ करतो ,तो ज्ञानस्थ सिद्धिला प्राप्त करतो आणि नंतर परम पदाला (वैकुण्ठ धामाला) प्राप्त करतो।।10।।

जो संपूर्ण श्रीगीतेचा पाठ करण्यात असमर्थ असेल, अर्ध पाठ केले तरी गाय ला दान केल्याने जो पुण्य प्राप्त होतो , त्याला तो प्राप्त करतो, यात काही शंका नाही।।11।।

जो तीसऱ्या भागाचा पाठ करतो तो गंगा स्नानाचा फल प्राप्त करतो आणि जो सहावे भागाचा पाठ करतो तो सामयागचा फल लाभतो।।12।।

जो माणूस भक्तियुक्त होऊन नित्य एक अध्यायाचा जरी पाठ करीत असला ,तरी तो रूद्र लोकाला प्राप्त होतो आणि शिवगण बनून चिरकाल(महाप्रलय)पर्यंत निवास करतो ।।13।।

हे पृथ्वी ! जो नेहमी एक अध्याय एक श्लोक व एक श्लोकाचे एक चरणाचा जरी पाठ करीत असतो, तो मन्वंतर पर्यंत मनुष्य तत्वाला प्राप्त करतो।।14।।

जो माणूस श्रीगीतेचे दाह, सात ,पाच, तीन, दोन आणि एक या अर्धा श्लोकाचा नित्य पाठ करतो तो निश्चित दाह हजार वर्ष पर्यंत चन्द्रलोकाला प्राप्त होतो , गीतेच्या पाठात रत मानसाचा मृत्यु झाले तर तो (पशु-पक्षीच्या योनीत न जाता) पुनः मनुष्य जन्म प्राप्त करतो।।15।।

गीतेचा पुनः पुनः अभ्यास करून उत्तम मुक्ति प्राप्त करतो आणि " गीता" असे उच्चारण करत जो मरण पावतो तो सदगति मिळवतो।।16।।

गीतेच्या अर्थाचे श्रवणात आसक्त असलेला महापापी असला तरी तो वैकुण्ठ लोकाला प्राप्त होतो आणि विष्णु सोबत (कायमचा) परम आनंद मिळवतो।।17।।

सर्व कर्म करीत नित्य गीतेच्या अर्थाचा जो विचार करतो, त्याला जीवंतच मुक्त समझ . मृत्यु नंतर तो परम पदला प्राप्त करतो।।18।।

गीतेच्या आश्रय घेत जनक आणि कितएक राजा पापमुक्त होऊन या भुलोकात यशस्वी झालेत आणि परम पदालाही प्राप्त केले आहेत।।19।।

श्रीगीतेच्या पाठ करून जो महात्मयचा पाठ करत नाही ,त्याचा पाठ निष्फल होतो. असे पाठाला श्रमरूप म्हटले गेले आहे।।20।।

जो या गीतेचा महात्मय सोबत श्रीगीतेचा पाठ करतो , तो त्यांचे फल प्राप्त करतो आणि नंतर दूर्लभ गतीला प्राप्त करतो।।21।।

सूत म्हणाले,

गीतेच्या महात्मयेला मी सांगितला, गीता पाठाचे शेवटी (महात्मयेला) याला जो पाठ करतो तो वर सांगितलेले फलांना प्राप्त करतो॥२२॥

अर्जुनविषाद योग

घृतराष्ट्र म्हणाला,

हे संज्जया ! धर्मश्रेत्रात व कुरूश्रेत्रात युद्धासाठी एकत्रित झालेले माझे पुत्रांनी आणि पाण्डू पुत्रांनी त्यावेळी काय केले?।।1।।

संज्जय म्हणाला,

हे महाराज ! पाण्डवांची सेन्याला व्यूहरचनामध्ये अवस्थित पाहून दुर्योधनांने द्रोणाचार्या -च्या जवळ जाऊन असे वचन म्हणाला।।2।।

हे आचार्य ! तुमच्या बुद्धिमान शिष्याने द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्नाने व्यूहरचना करून उभी केलेली ही पांडुपुत्रांची प्रचंड सेन्याला पहा।।3।।

या सैन्यात मोठमोठी धनुष्य घेतलेले भीम, अर्जुना सारखे शूरवीर, सात्यकी, विराट, महारथी द्रुपद।।4।।

धृष्टकेतू, चेकितान, बलवान, काशिराज, पुरूजित, कुन्तिभोज, नरश्रेष्ठ शैब्य ,पराक्रमी युधामन्यू।।5।।

शक्तिमान उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र अभिमन्यू आणि द्रौपदीचे पाच पुत्र हे सर्वांचे महारथी आहेत।।6।।

हे द्विजश्रेष्ठ ! आपल्याला सूचित करण्यासाठी मी आपल्या सेन्यामध्ये जे जे सेनापति आहेत , ते मी आपल्याला सांगतो।।7।।

आपण – द्रोणाचार्य , पितामह , भीष्म ,कर्ण, युद्धात विजयी होणारे कृपाचार्य ,अश्वथामा ,विकर्ण तसेच सोमदत्ताचा मुलगा भूरिश्रवा।।8।।

इतरही पुष्कळ शूरवीर आहेत जे माझ्यासाठी प्राण देण्यास तयार असून . ते सर्वजण निरनिराळ्या शस्त्र-अस्त्रांनी सुसज्ज असून युद्धात पारंगत आहेत।।9।।

भीष्मपितामहांनी(पक्षपाती) रक्षण केलेले आमचे हे सैन्यबल सर्व दृष्टीने अपरिपूर्ण दिसत आहे; तर भीमाने रक्षण केलेले यांचे सैन्यबल परिपूर्ण दिसत आहे।।10।।

म्हणून सर्व व्यूहांच्या प्रवेशद्वारांत आप-आपल्या जागेवर राहून आपण सर्वांनीच निःसंदेह भीष्म-पितामहांचेच सर्व बाजूंनी रक्षण करावे।।11।।

कौरवांतील वृद्ध , महापराक्रमी पितामह भीष्मांनी त्या दुर्योधनाचे अंत-करणात आनंद निर्माण करीत मोठ्याने सिंहासारखे गर्जना करून शंख वाजवला।।12।।

त्यानंतर शंख , नगारे , ढोल, मृदङ्ग, शिंगे इत्यादि वाद्ये एकदम वाजू लागली आणि त्यांचा प्रचंड आवाज झाला।।13।।

त्यानंतर पांढरे घोडे जोडलेल्या उत्तम रथात बसलेल्या श्रीकृष्णांनी आणि अर्जुनाने दिव्य शंख वाजवले।।14।।

श्रीकृष्णांनी पान्जन्य नावाचा आणि भयानक कृत्ये करणारे भीमाने पौण्ड्र नावाचा मोठा शंख फुंकिला।।15।।

कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिर अंनतविजय, नकुल आणि सहदेव यांनी सुघोस आणि मनि पुष्पक।।16।।

तसेच महांधनुर्धारी, महारथी शिखंडी आणि घृष्टधुम्न , विराट अजिंक्य सात्यकि।।17।।

द्रुपद आणि द्रोपदीचे (पांच) मुलगे आणि महाबाहू सौभद्र (अभिमन्यु) ,या सर्वांनी हे राजन घुतराष्ट्र ! चोहोंकडे आपआपले शंख फुंकिले।।18।।

आकाश व पृथ्वी दणाणून सोडणारया त्या तंबुल आवाजाने कौरवांचे काळीज फाडून टाकिले।।19।।

महाराज ! त्यानंतर ध्वजावर हनुमान असणारे अर्जुनाने युद्धाच्या तयारीने उभ्या असलेल्या त्या कौरवांना पाहून, शस्त्रांचे वर्षाव होण्याची वेळ आली।।20।।

तेव्हा धनुष्य उचलून हषीकेश(अर्जुनाने) श्रीकृष्णाला असे म्हणाला – हे अच्युता ! माझे रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी उभा करा।।21।।

मी रणभूमीवर युद्धाच्या इच्छेने सज्ज झालेल्या या शत्रुपक्षांकडील योद्ध्यांचा मी अवलोकन करीतो, व मला रण- संग्रामांत कोणाबरोर लढावयाचे आहे आणि।।22।।

दुर्बुद्धि दुर्योधनाचे कल्याण करण्याच्या इच्छेने जे हे येथे लढणारे जमले आहेत , ते मी पाहून घेतो।।23।।

संजय म्हणाला,

हे धृतराष्ट्रमहाराज ! अर्जुनाने असे सांगितल्यावर श्रीकृष्णांनी दोन्ही सैन्यांच्या मध्येभागी भीष्म, द्रोणाचार्य व इतर सर्व राजांसमोर उत्तम रथ उभा करून असे म्हणाले।।24।।

हे पार्थ ! युद्धासाठी जमलेल्या या कौरवांना पहा।।24।।

त्यानंतर कुंतीपुत्र अर्जुनाने त्या दोन्ही सैन्यांमध्ये असलेल्या काका, आजे-पणजे, गुरू, मामा, भाऊ, मुलगे, नातू मित्र, सासरे आणि हितचिंतक यांना पाहिले।।26।।

तेथे असलेल्या त्या सर्व बान्धवांना पाहून अत्यंत करुणेने व्याप्त झालेल्या कुन्तीपुत्र अर्जुनाने शोकाकुल होऊन म्हणाला।।27।।

अर्जुन म्हणाला,

हे कृष्णा ! युद्धाच्या इच्छेने (येथे) उभ्या असलेल्या या स्वजनांना पाहून।।28।।

माझे अव्यव गळून जात आहेत , तोंडाला कोरडे पडली आहे, शरीराला कंप सुटला आहे आणि अंगावर रोमांचहि उभे रहात आहेत।।29।।

हातातून गाण्डीव धनुष्य गळून पडत आहे, अंगाचा दाह होत आहे . तसेच माझे मन भ्रमिष्ठासारखे झाले आहे. त्यामुळे मी उभा देखील राहू शकत नाही।।30।।

हे केशवा ! युद्धात स्वजनांना मारून कल्याण होईल, असे मला वाटत नाही. विजयाची इच्छा नाही, राज्य नको आणि सुखही नको ।।31।।

हे कृष्णा ! हे गोविंदा ! असे राज्य,भोग व जगण्याचे काय प्रयोजन आहे? ज्यांच्यासाठी राज्यभोग आणि सुखादि अपेक्षित आहेत , तेच हे सर्वजण संपत्ति आणि जीवाची आशा सोडून युद्धात उभे राहले आहेत।।32।।

ते सर्व म्हणजे गुरूजन, काका, मुलगे ,आजे ,मामा, सासरे , नातू, मेहुणे , त्याचप्रमाणे इतर संबंधी स्वतःचे प्राण आणि धन देण्यासाठी युद्धासाठी माझ्या समोर उभे आहेत ।।33।।

म्हणून हे मधुसूदना ! या लोकांनी माझे वध जरी कले , तरी देखिल मी त्यांचे हत्या करू इच्छित नाही।।34।।

हे जनार्दना ! या पृथ्वी बदल काय म्हणायच? ,त्रैलोक्याच्या राज्यांसाठी सुधां घृतराष्ट्र पुत्रांचा वध करून आम्हाला तरी कुठले सुख मिळणार आहेत? ।।35।।

हे जनार्दना ! या सर्व आततायींना मारून आम्हांला शेवटी पापच लागणार . आपल्या बांधवाना –धृतराष्ट्रपुत्रांना आम्ही मारणें योग्य नाही. कारण आपल्या कुटुंबियांना मारून आम्ही कसे सुखी होणार?।।36।।

जरी लोभामुळे बुद्धि भ्रष्ट झाल्यामुळे उत्पन्न होणारा दोष आणि मित्रांशी वैर करण्याचे पातक दिसत नसले तरी॥३७॥

हे जनार्दना ! कुलक्षयाचा दोष स्पष्ट दिसत असतानाही आम्ही या पापांपासून परावृत्त होण्याचा विचार का बरे करू नये?॥३८॥

कुळाचा क्षय झाला म्हणजे परंपरागत कुलधर्म नष्ट होतो आणि त्या कुळांचे धर्म सुटले म्हणजे सर्व कुळांवर अधर्माचा पगडा बसतो॥३९॥

अधर्म माजला म्हणजे हे कृष्णा ! कुलस्त्रिया बिघडतात ; बिघडल्या म्हणजे हे वाष्ण्या ! वर्णव्यवस्थेचा नाश होतो॥४०॥

आणि वर्णसंकर झाला म्हणजे तो कुलघातक आणि सर्व कुलयांना निश्चये करून नरकाला नेतो, कारण पिंडदान-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळे त्यांचे पितर अधोगतिला जातात॥४१॥

यावर्णसंकर करणारे दोषामुळे परंपरागत जातिधर्म आणि कुलधर्म उध्वस्त होऊन होतात ॥४२॥

हे जनार्दना ! ज्यांचे कुलधर्म नाहीसे झाले आहेत, अशा माणसांना अनिश्चित काळापर्यंत नरकात पडावे लागते, असे आम्ही ऐकत आलो आहे॥४३॥

अरेरे ! किती खेदाची गोष्ट आहे ! आम्ही बुद्धिमान असून सुधां राज्य आणि सुखयांच्या लोभाने कुटुंबियांना मारायला तयार झालो, हे केवढे मोठे पाप करायला उद्युक्त झालो बरे !॥४४॥

जर शस्त्ररहित व आत्म रक्षणासाठी अप्रतिकार करीत मला हातात शस्त्र घेतलेल्या धृतराष्ट्र-पुत्रांनी रणात ठार जरी मारले, तरी ते मला अधिक कल्याणकारक ठरेल ॥४५॥

संजय म्हणाला,

रणांगणावर दुःखाने उदिवग्र मन झालेल्या अर्जुनाने एवढे बोलून बाणासह धनुष्य टाकून देऊन रथाच्या मागील भागात जाऊन बसला॥४६॥

साख्य योग

संजय म्हणाला,

अशा रीतीने करूणें व्याप्त, ज्याचे डोळे आसवांनी भरलेले व व्याकुळ दिसत आहेत, अशा शोक करणारा अर्जुनाला भगवान मधुसूदन असे वचन म्हणाले॥१॥

श्रीभगवान म्हणाले ,

हे अर्जुना ! या भलत्याच वेळी हा मोह तुला कशा मुळे उत्पन्न झाला ? कारण हा थोरांनी (शत्रुत्री सुधा) न आचरिलेला ,स्वर्ग मिळवून न देणारा आणि कीर्तिकारकही नाही॥२॥

म्हणून हे पार्थ ! षंढपणा पत्करू नकोस ,हा तुला शोभत नाही, हे परंतपा ! अंतः करणाचें हें तुच्छ दुबळेपणा सोडून देऊन युध्दाला उभा रहा॥३॥

अर्जुन म्हणाला,

हे मधुसूदना ! युध्दात मी भीष्म पितामा (प्रिय आजोबा) आणि द्रोणाचार्य (प्रिय गुरू) हेंच्या विरूद्ध बाणांनी कसा लढू? कारण हे मधुसूदना ! ते दोघेही माझ्यासाठी पुज्यनीय आहेत॥४॥

गुरूजनांना न मारता मी हे जगात भिक्षा मागून खाणेही कल्याण कारक आहे , कारण गुरूजनांना मारूनही या लोकात रकताने माखलेले अर्थ व कामरूप भोगच तर भोगावयाचे आहे॥५॥

युध्दात जय आणि पराजय मिळवणे यामध्ये काय श्रेष्ठ आहे-मला समझत नाही. ज्यांना मारून आम्हांला जगण्याची ही इच्छा नाही, तेच आम्चे बांधव-धृतराष्ट्रपुत्र युध्दासाठी समोर उभे आहेत॥६॥

करूणानी व्याप्त ज्याचे मूळ (क्षत्रिय) स्वभाव नाहीसा झाला आहे व धर्म-अधर्माचा निर्णय करण्याविषयी ज्याची बुद्धि असमर्थ आहे ,असे मी तुम्हाला विचारीत आहे की, जे साधन खात्रीने कल्याणकारक आहे ते मला सांगा, मी तुमचा शिष्य आहे तुमच्या शरणात आलो आहे, मला उपदेश करा॥७॥

कारण ,पृथ्वी जवळ आणि धन-धान्यादि समृद्ध राज्य मिळाले किंवा देवांचे स्वामित्व जरी मिळाले तरी माझ्या इन्द्रियांना शोषून टाकणारा हे शोकाला जो दुर करू शकेल, असा उपाय मला दिसतही नाही॥८॥

संजय म्हणाला,

हे राजन धृतराष्ट्र ! निंद्रेवर ताबा असलेल्या आणि शत्रुंवर विजय मिळवणारा अर्जुनाने अन्तर्यामी श्रीकृष्णाला एवढे बोलून "मी युद्ध करणार नाही " असे स्पष्टपणे सांगितले व तो गप्प झाला॥९॥

हे भरतवंशी धृतराष्ट्र महाराज ! अन्तर्यामी भगवान श्रीकृष्ण दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी खिन्न होऊन बसलेल्या त्या अर्जुनास हंसल्यासारखे करून असें म्हणाले॥१०॥

श्रीभगवान म्हणाले,

हे अर्जुना ! ज्या वस्तुंचे(लोकंच) विचार करणें योग्य नाही, असे वस्तुंसाठी तू शोक करतोस आणि विद्वाना सारखा युक्तिवाद हीं करतोस, परन्तु ज्यांचे प्राण आहेत आणि ज्यांचे प्राण गेले आहेत ,त्यांचासाठी पण्डितगण सुधा शोक करत नाही ॥११॥

मी (कृष्ण) कोणत्याहि काळी नव्हतो, तू(अर्जुन) नव्हतास किंवा हे राजे नव्हते असेहि नाही आणि या पुढे (भविष्यमध्ये) आम्ही सर्वजण असणार नाही ,असेहि नाही ॥१२॥

जसे शरीरधारी जीवात्माच्या स्थूल शरीरात क्रमंकाने बालपण, तारूण्य आणि वृद्धपणा येतो, त्याचप्रमाणे आत्मयाला सुधा दुसरे नवीन देह (शरीर) मिळत असतात, या विषयी धीर पुरुषांच्या मनात मोह उत्पन्न होत नाही॥१३॥

हे कुन्तीपुत्रा ! इंद्रियांचे स्वभावात विषयांशी संयोग हे ठंडी-उष्ण, सुख-दुख देणारे आहेत, ते उत्पन्न होतात व नाहीसे ही होतात, म्हणुन ते सर्व भास अनित्य आहेत. तेव्हा हे भारत ! क्षुब्ध न होता मनुष्यानें ते सर्व सहन करण्यास शिकले पाहिजे ॥१४॥

कारण हे श्रेष्ठ पुरुषा ! जो विषयांनी व्यथित होत नाही, ज्याला सुख व दुख सारखीच ,क्षणभंगुर व उपेक्षणीय वाटतात, व जो धैर्य सोडीत नाही, तोच खात्रीने मोक्षाला (अमृतत्वाला) योग्य होतो.॥१५॥

॥आत्मा व शरीर॥

असत्(सुख -दुख आदि) वस्तुला अस्तित्व नाही आणि सत्(आत्मा) वस्तुंचा विनाशही नाही. अशा रीतीने या दोन्ही सत्य स्वरूपाला तत्वज्ञानी पुरुषांनी पाहिले आहेत॥१६॥

पण, ज्यानें हे संपुर्ण शरीर व जग व्यापिलें आहेत, तो अविनाशी आहे. हे लक्षात ठेव, कोणीही या अविनाशी (आत्म) तत्वाचा नाश करण्यास (मी सुधा) सक्षम नाही॥१७॥

हे अर्जुना ! (तू जीवात्मा आहेस) ,हा(आत्मा) नाशरहित, मोजता न येणारा (अणु पेक्षा सुक्ष्म), नित्यस्वरूप आणि शाश्वत आहे, जीवात्म्याला प्राप्त होणारे सर्व भौतिक शरीरे नाशवंत आहेत ,असे म्हटले गेले आहेत , म्हणून हे भरतवंशी अर्जुना ! तू युद्ध कर।।18।।

जो या आत्म्याला मरणारा व मारणारा असे मानतो, ते दोघेंही अज्ञ आहेत. कारण आत्मा वास्तविक पाहता कोणाला मारतहिं नाही आणि कोणाकडून मारलाहिं जात नाही।।19।।

हा आत्मा कधीहिं जन्मत नाही आणि मरतहिं नाही, तसेच हा एकदा उत्पन्न झाल्यावर पुनः उत्पन्न होणारा नाही. कारण हा जन्म नसलेला, नित्य सनातन (नवीन) आणि प्राचीन आहे , शरीर मारला गेला तरी हा मारला जात नाही।।20।।

हे पार्थ! जो पुरुष, हा आत्मा नाशरहित, नित्य, अव्यय आणि अविनाशी जाणतो ,तो कोणाला कसा मारनार ? किंवा कोण कसा त्याला(आत्मेला) मारणार ?।।21।।

ज्याप्रमाणे माणूस जुनी वस्त्रे टाकून देऊन दुसरी नवीन वस्त्रे धारण करतो, त्याचप्रमाणे जीवात्मा जुने शरीर टाकून दुसरे नवीन शरीर धारण करतो।।22।।

या आत्म्याला शस्त्र कापू शक्त नाही, अग्नि जाळू शक्त नाही, पाणी भिजवू शकत नाही, आणि वारा वाळवू शकत नाही।।23।।

हा जीवात्मा अविभक्त, न जाळणारा, भिजवता न येणारा आणि वाळवता न येणारा आहे . तसेच हा आत्मा नित्य (सदैव रहणारा) , सर्वव्यापी , अचल , स्थिर राहणारा आणि सनातन आहे।।24।।

हा आत्मा अव्यक्त आहे ,अचिंत्य(मनानेहिं जाणने अशक्य) आहे आणि विकाररहित (कुठल्येहि दोषाची उपाधी नाही) व अत्यंत शुद्ध आहे असे म्हटले जाते, म्हणून हे अर्जुना ! हा आत्मा वर सांगितल्या प्रमाणे आहे , हे लक्षात घेऊन तू शोक करणें योग्य नाही ।।25।।

अथवा हा आत्मा (शरीरा बरोबर) नेहमी जन्मतो किंवा नेहमी मरतो, असे जर तू मानत अशील तरी सुधा हे महाबाहो मग तर शोक करणें उचितच नाही।।26।।

कारण जो जन्म घेतो त्याचा मृत्यु निश्चित आहे आणि ज्याचा मृत्यु झाला आहे त्याचा जन्म निश्चित आहे, म्हणून अपरिहार्य (तुझ्या वरील मता प्रमाणेहि) शोक करणें उचित नाही।।27।।

सर्वभूते (जीव) आरंभी व जन्मापूर्वी अव्यक्त (अप्रकट) आणि मृत्यु नंतर ही अव्यक्त (अप्रकट) असतात, फक्त (जन्म आणि मृत्युच्या) मध्ये प्रकट (दिसत) असतात, मग अशा स्थितीत शोक कसल करायच ? ॥२८॥

एखादा महापुरूष या आत्म्याला आश्चर्य प्रमाणे पाहतो ,तसेच दुसरे तत्वाने आश्चर्य प्रमाणे वर्णन करतो, आणखी एखादा अधिकारी पुरूष याच्याविषयी आश्चर्य प्रमाणे ऐकतो आणि कोणी कोणी तर ऐकूनही याला जाणत नाहीत ॥२९॥

हे अर्जुना ! हा आत्मा सर्वांच्या शरीरात नेहमीच अवध्य (वध न होणारा) असतो , म्हणून सर्व प्राण्यांच्या बाबतीत तूला शोक करणें योग्य नाही ॥३०॥

तसेच स्वतःच्या धर्म लक्षात घेऊन तू भिता कामा नये. कारण क्षत्रियाला ,स्वधर्म युद्धा पेक्षा दुसरें कोणतेहि कल्याणकारक कर्तव्य कर्म नाही ॥३१॥

हे पार्थ ! सहजपणे समोर आलेले व उघडलेले स्वर्गाचे दारच असे हे युद्ध भाग्यवान क्षत्रियांना लाभतो ॥३२॥

परंतु जर तू हे धर्मानियुक्त युद्ध केलेस नाही तर स्वधर्म आणि कीर्ती गमावून पापाला जवळ करशील ॥३३॥

तसेच सर्व लोक तुझी चिरकाळ अपकीर्ति सांगत राहतील आणि सम्मानित पुरूषाला दुष्कीर्ति मरणापेक्षा अधिक त्रासदायक (जीवंतच मरण) आहे ॥३४॥

दुर्योधन सोबत दुसरे महारथी सर्व तुला "भिऊन युद्धातून पळून जाणारा" समजतील आणि ज्याचा जवळ तू आदि जास्त वेळ अतिशय आदरणीय होतास, अता ते पण तुला तुच्छ मानतील ॥३५॥

तुझे शत्रु तुझ्या सामर्थ्याची निन्दा करीत तुला पुष्कळ नको नको ते बोलतील , याहून अधिक दुखदायक काय असणार आहे? ॥३६॥

अरे ,रणात विजयी झालास तर पृथ्वीचे राज्य भोगशील हे तर निश्चितच, मरण पावलास तर स्वर्ग (सुख)प्राप्त करशील, अतः कृतसंकल्प होऊन युद्धासाठी उभा हो ॥३७॥

जय-पराजय ,लाभ-हानि आणि सुख-दुखाला समान मानून युद्ध कर.असे केलें म्हणजे तुला (कोणतेंच) पाप लागणार नाही ॥३८॥

हे पार्थ ! हा विचार तुला सांख्य (आत्मज्ञान) योगाच्या संदर्भात सांगितला , आणि आता बुद्धि (भक्ति) योगा विषयी ज्ञान ऐक ,कारण या बुद्धिने युक्त झाला असता तू (संसार) कर्मबंधनातून कायमचा मुक्त होशिल ॥39॥

या भक्तियोगात केलेला प्रयास विफल होत नाही आणि उलट केल्यास फलस्वरूप दोषही लागत नाही, या धर्माचा पुष्कळ आचरण जन्म-मृत्युरूपी मोठ्या भयापासून रक्षण करतो॥40॥

हे अर्जुना ! या कर्म(भक्ति) योगात निश्चयात्मक बुद्धि ऐकच ,परन्तु अस्थिर असणारा अविचारी, कामनायुक्त माणसांच्या बुद्धी खात्रीने पुष्कळ फाटे फुटलेल्या व वृक्षाच्या असंख्य शाखाप्रमाणे असतात॥41॥

हे अर्जुना ! मूर्ख लोग वेदांचे अर्थवाक्य विषय फलस्वरूप मधुपुष्पित वाक्यांला प्रकृष्ट वेदवाक्य म्हणतात, असे वेद अर्थांमध्ये रत ते परमात्म तत्वाला मानत नाही॥42॥

अतः काम भोगानी दुषित त्यांचे मन ,व स्वर्ग प्राप्तीचे इच्छीत पुरुष , भोग आणि ऐश्वर्य देणारे साधनस्वरूप (पुनः पुनः) जन्मरूपी कर्मफलांमध्ये बांधणारी अनेक प्रकाराच्या (वेद वर्णित) क्रियाणांच ते वेद वाक्य म्हणतात॥43॥

त्या मधुपुष्पित वाक्यांणी ज्यांचे अंतकरण व मन आकृष्ट करून घेतले आहे आणि जे प्राप्त झालेले भोग आणि ऐश्वर्यात जे अत्यंत आसक्त आहेत ,अशा पुरुषांची परमात्मा विषयणी निश्चयी(एकाग्र) बुद्धि असत नाही. वेदांमध्ये प्रकृतिचे तीन गुणांच्या विषयांचे वर्णन आहे॥44॥

हे अर्जुना ! वेद(सत्व, रज व तम गुण) वर सांगितल्याप्रमाणे तिन्ही गुणांचा पूर्णपणे त्याग करून निर्गुण (परमात्म) तत्वामध्ये प्रतिष्ठित हो. तू सर्व द्वन्द्वांनी(मान अपमानादि) रहित होऊन योगक्षेम (धन-धाण्यादि) ची इच्छा न ठेवता , माझे सांगितले प्रमाणे बुद्धी (भक्ति) योगा द्वारा माझ्या नित्यस्वरूपात प्रतिष्ठित हो॥45॥

जसे लहाण जलाशयांनी जेवढा गरजा पूर्ण होतात, तेवढा गरजा मोठ्या जलाशयाणी सहज (त्रास न होता) पूर्ण होतात. तसेच वेदवर्णित देवोपासना करून जी फले प्राप्त होतात, ते फल वेदज्ञ भक्तियुक्त ब्राह्मणगण (भगवद् कृष्ण उपासना करून) सहजच प्राप्त करून घेतात॥46॥

तुला स्वतःचे शास्त्रधर्म युक्त कर्म करण्याचे अधिकार आहे. पण त्यांचे फलांवर कधीही नाही, म्हणुन तू कर्मफलांची इच्छा करणारा व त्यांचे भोगांमध्ये आसक्त होणारा होऊ नकोस ,तसेच कर्म न करण्याचाहि आग्रह धरू नको॥47॥

हे धनंजया ! तू आसक्ति सोडून तसेच सिद्धि आणि असिद्धि मध्ये समान भाव ठेवून योगात स्थिर होऊन कर्तव्य कर्म कर, यालाच समतत्व योग म्हटले आहे।।48।।

या समतत्व बुद्धियोगा पेक्षा सकाम कर्म अत्यंत तुच्छ (पुनः जन्म देणारे) आहे, म्हणून हे धनंजया ! तू समबुद्धिच्या रक्षणाचा उपाय शोध (बुद्धियोगाचे आश्रय घे) ,कारण फलांची इच्छा बाळगणारे पुरुष अत्यंत दीन होतात।।49।।

समबुद्धि असनारे पुरुष पाप व पुण्य या दोन्हींचा याच जगात त्याग करतो, अर्थात त्यापासुन मुक्त असतो , म्हणून तू समत्वरूप योगाला चिकटून राहा, कारण हाच कर्मबंधनातून कायमचा सुटण्याचा उपाय आहे।।50।।

कारण समबुद्धिने युक्त असलेले ज्ञानी लोक कर्मापासुन उत्पन्न होणारे फळांचा त्याग करून जन्मरूप बंधनापासुन मुक्त होऊन (जर फळच नाही तर ते भोगाला पुनः जन्म न घेत) निर्विकार परमपदाला प्राप्त होतात।।51।।

जेव्हा तुझी बुद्धि मोहरूपी चिखलाला पूर्णपणे पार करून जाईल, तेव्हा तू ऐकलेल्या व ऐकण्यासारखे इह-परलोकातील सर्व भोगांपासून तू विरक्त होशील।।52।।

तेच तेच वैदिक वचने ऐकून विचलित झालेली तुझी बुद्धि जेव्हा परमात्म्यात अचलपणे स्थिर होईल ,तेव्हा तू योगफल प्राप्त करशील म्हणजेच परमात्म्याशी नित्य संयोग होईल।।53।।

।।स्थिरबुद्धिचे लक्षण।।

अर्जुनाने विचारले,

हे केशवा ! जो समाधीत परमात्म्याला प्राप्त झालेला आहे ,अशा स्थिर बुद्धि पुरुषांचे काय लक्षण आहे ? तो स्थिरबुद्धि पुरुष कसा बसतो, आणि कसा चालतो?।।54।।

श्रीभगवान म्हणाले,

हे अर्जुना ! ज्या वेळी हा पुरुष मनांतील सर्वकामना पूर्णपणे टाकून देतो आणि निग्रह केलेल्या (संयमित) मनानी आनंदस्वरूप आत्म्येच्या द्वारा संतुष्ट राहतो, त्याला स्थितप्रज्ञ म्हटला जातो ।।55।।

दुःखःदायक प्रसंगी ज्यांचे मनाला खेद वाटत नाही ,सुखांच्या प्राप्ती विषयी ज्याला मुळीच इच्छा नाही ,तसेच ज्यांचे प्रीति (आवडी-निवडी), भय व क्रोध नाहीसे झाले आहेत , असा मुनी स्थिरबुद्धि(प्रज्ञ) म्हटला जातो।।56।।

जो पुरुष सर्व बाततीत मोहशून्य ,शुभ-अशुभ गोष्टी घडल्या असता प्रसन्न होत नाही किंवा त्यांचा द्वेष सुधा करत नाही, त्यांची बुद्धि स्थिर झाली असे समज।।57।।

कासव ज्याप्रमाणे सर्व बाजूंनी आपले अव्यय इच्छाप्रमाणे आत ओढून घेतो , त्याच - प्रमाणे जेव्हा पुरुष इंद्रियांच्या विषयांपासून आपले इंद्रियांना सर्व प्रकारे आवरून घेतो , तेव्हा त्याची बुद्धि स्थिर झाली, असे समजावे।।58।।

(इंद्रियांचे द्वारा) विषय भोग घेणारे पुरुषांचे केवळ विषयच दूर होतात ,परंतु त्याच्या विषयां बदल जे आवड व राग आहेत ते नाहीशी होत नाही, परंतु स्थितप्रज्ञ पुरुषांची आसक्ति सुधा परमात्म्याचे साक्षात्काराने पूर्णपणे निवृत्त होतात।।59।।

हे अर्जुना ! आसक्ति नाहीशी न झाल्यामुळे ही क्षोभ उत्पन्न करणारी इंद्रिये प्रयत्न करीत असलेल्या बुद्धिमान पुरुषांच्या मनाला सुधा बल-जबरी ने आपल्याकडे ओढून घेतात।।60।।

म्हणून साधकाने त्या सर्व इंद्रियांवर ताबेत ठेवून, वर प्रमाणे चित्त स्थिर करून, मनाला माझेच आधार देऊन ध्यानात बसावे. कारण इंद्रिये ज्या पुरुषांच्या ताब्यात असतात, त्यांची बुद्धि स्थित आहे।।61।।

विषयांचे निरंतर चिन्तन करणारा पुरुषांची त्या विषयात आसक्ति निर्माण होते. आसक्ती मुळे त्या विषयांबदल कामना उत्पन्न होतात आणि कामना पूर्ण झाल्या नाही की क्रोध येतो।।62।।

क्रोधामुळे मूढता उत्पन्न होते. मूढते मुळे स्मरणशक्ती भ्रष्ट होते. स्मरणशक्ति भ्रष्ट झाली की बुद्धि (ज्ञानशक्तिचा) नाश होतो आणि बुद्धिचा नाश झाल्यामुळे माणसाचा अधःपात (पापी) होतो।।63।।

(परंतु अन्तःकरण माझ्या ताब्यात ठेवलेला) संयमित पुरुष आपल्या ताब्यात ठेवलेल्या राग-द्वेषादि रहित इंद्रियांचे द्वारा विषयांचा उपभोग घेत असून हीं तो अन्तः करणाची प्रसन्नता प्राप्त करून घेतो।।64।।

अंतःकरण प्रसन्न असल्यामुळे त्याची सर्व दुःखे नाहीशी होतात आणि त्या प्रसन्नचित्त असलेल्या कर्मयोग्यांची बुद्धि तत्काल सर्व गोष्टीन पासून निवृत्त होऊन परमात्मामध्ये उत्तम प्रकारे स्थिर होते।।65।।

मन आणि इंद्रियांला न जिंकणारा अयुक्त पुरुषाच्या ठिकाणी निश्चात्मक बुद्धि (ऐकाग्र) नसते म्हणजे मनाला अन्तःकरणाचा आसक्ति भाव नसतो . असे भावनाशून्य

माणसाला शान्ती सुधा मिळत नाही. मग शान्ती नसलेल्या माणसाला सुख कोठून मिळणार?॥६६॥

कारण ज्याप्रमाणे पाण्यात चालणारे नौकेला वारा आपले दिशेने वाहून घेतो , तसेच विषय सुखात राहणारी इन्द्रिया विवेकी (मोक्ष इच्छित) पुरूषांची बुद्धिला सुधा जबरदस्तीने हिरावून घेते ॥६७॥

म्हणून हे महाबाहो ! ज्यांची इन्द्रिये सर्वप्रकारे इन्द्रियांच्या विषयांपासून आवरून घेतलेली असतात, त्यांचीच बुद्धि स्थिर असते॥६८॥

सर्व प्राण्यांच्या दुष्टीने जी रात्रीसारखी असते , अशा नित्य ज्ञानस्वरूप परमानन्दाच्या प्राप्तीत स्थितप्रज्ञ योगी जागा असतो आणि ज्या नांशिवंत सांसारिक सुखाच्या प्राप्तीत सर्व प्राणी जागतात, ती परमात्मतत्व जाणणारे मुनीला ते रात्रीसारखी असते ॥६९॥

ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या नद्यांचे पानी , स्थिर असलेल्या समुद्राला विचलित न करता समावून जाते. त्याच प्रमाणे सर्व भोग स्थितप्रज्ञ पुरूषांमध्ये कोणत्याही प्रकारे विकार उत्पन्न न करता समावून जातात, त्यालाच परम शान्ती प्राप्त होते ,भोगांची इच्छा करणारा नव्हे॥७०॥

जो पुरूष सर्व काम व आसक्ति सोडून, ममता , अहंकार आणि इच्छा टाकून राहत असतो, त्यालाच (मनाची) शान्ती मिळते ॥७१॥

हे अर्जुना ! ब्रह्म(विचार शुन्य) स्थिती प्राप्त झालेल्या पुरूषांची सुधा हीच (शान्त) स्थिती आहे. ही स्थिती प्राप्त झाल्या नंतर योगी कधीही मोहित होत नाही आणि अन्त (मृत्युच्या) वेळी या ब्रह्ममध्ये स्थिर होऊन तो ब्रह्मानन्द (मोक्ष) मिळवतो॥७२॥

(-----“नित्य ॐ नमो भगवते वासुदेवाय मंत्र लिहा धन,संपत्ति आणि मोक्ष मिळवा”-----)

कर्मयोग

अर्जुन म्हणाला-

हे जनार्दना ! जर तुम्हांला कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ वाटतो, तर मग हे केशवा ! मला हे भयंकर कर्म (युद्ध) करण्यास का प्रवृत्त करीत आहात?।।1।।

तुम्ही मिश्रित अशा भाषणाने माझ्या बुद्धिला जणू मोहित करीत आहात. म्हणून अशी एकच गोष्ट निश्चित करून मला सांगा की ,ज्यामुळे माझे कल्याण होईल।।2।।

श्रीभगवान म्हणाले-

हे निष्पाप अर्जुना ! या जगात दोन प्रकाराची निष्ठा माझ्याकडून पूर्वी सांगितली गेली आहेत. त्यातील सांख्ययोग्यांची निष्ठा(आत्म) ज्ञानयोगाने व योग्यांची निष्ठा कर्मयोगाने होते।।3।।

(शास्त्रोक्त)कर्म अनुष्ठान केल्याशिवाय पुरूषाला निष्कर्मरूपी ज्ञान प्राप्त होत नाही आणि (अशुद्धचित्त असलेल्या) फक्त कर्माचा(संन्यास) त्याग केल्याने सिद्धि प्राप्त करू शकत नाही।।4।।

निःसंशयपणे कोणीहि मनुष्य कोणत्याहि वेळी ,क्षणभर सुधा कर्म केल्याशिवाय राहू शकत नाही. कारण सर्व मनुष्य समुदाय प्रकृति पासून उत्पन्न झाल्याच्या (राग- द्वेषादि) गुणां मुळे पराधीन (मोहवश) असल्यामुळे कर्म करायला भाग पाडला जातो।।5।।

जो मुख मनुष्य सर्व इन्द्रिये निरोध व आवरून (ध्यानस्त) मनाने इन्द्रियांच्या विषयांचे चिंतन करीत राहतो, तो मिथ्याचारी म्हणजे दांभिक म्हटला जातो।।6।।

परन्तु हे अर्जुना ! जो मनुष्य मनाने इन्द्रियांना ताब्यात ठेवून आसक्त न होता सर्व इन्द्रियांचे द्वारा (शास्त्रोक्त) कर्मयोगाचे आचरण करतो, तोच श्रेष्ठ होय ।।7।।

तू शास्त्रविहित (यज्ञ,उपासादि) नित्य कर्तव्य कर्म कर. कारण कर्म न करण्यापेक्षा तर कर्म करणेच श्रेष्ठ आहे. तसेच कर्म न करण्याने तर तुझे शरीर निर्वाहिं सिद्ध होणार नाही।।8।।

यज्ञानिमित्त (श्रीविष्णु भक्ति) केल्या जाणारा निष्काम (इच्छा न ठेवून) कर्माशिवाय दुसरे सर्व कर्म मनुष्याला बंधनकारक (पुनः दुखरूपी जन्म देणारे) आहेत . म्हणून हे

अर्जुना ! तू फलांची इच्छा सोडून यज्ञासाठी(गीतापाठ ज्ञानयज्ञ आदि जपयज्ञ) उत्तम प्रकारे कर्तव्य कर्म कर॥९॥

प्रजापति ब्रह्मदेवाने आदिकाल (सृष्टि काल) आरंभी यज्ञासह प्रजा उत्पन्न करून त्यांना सांगितले की, तुम्ही या वेदवर्णित यज्ञा द्वारा उत्कर्ष करून घ्या आणि हा यज्ञ तुमचे सर्व इच्छित मनोरथ पूर्ण करणारा होवो॥१०॥

तुम्ही या यज्ञाने देवतांची पृष्टी करा आणि त्या देवतांनी तुम्हांला पुष्ट करावे. अशाप्रकारे निःस्वार्थ पणाने एकमेकांची उन्नती करीत तुम्ही परम कल्याणाला प्राप्त व्हाल॥११॥

यज्ञाने पुष्ट झालेल्या देवता तुम्हाला न मागते इच्छित भोग खात्रीने देत राहतील .अशा रीतीने त्या देवतांनी दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करता जो पुरुष स्वतः खातो, तो चोरच होय॥१२॥

यज्ञ करून शिल्लक राहिलेले अन्न खाणारे श्रेष्ठ पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात. पण जे पापी लोक स्वतःच्या शरीर-पोषणासाठी अन्न शिजवतात , ते तर पापच खातात ॥१३॥

सर्व प्राणी अन्नापासून उत्पन्न होतात, अन्न निर्मिती पावसापासून होते. पाऊस यज्ञामुळे पडतो आणि यज्ञ विहित कर्मांमुळे घडतो॥१४॥

यज्ञादि कर्मसमुदाय हे वेदांपासून व वेद अविनाशी परमात्मा पासून उत्पन्न झालेले आहेत असे समज .यावरून हेच सिद्ध होते की , सर्वव्यापी परम अक्षर परमात्मा (श्रीविष्णु) नेहमीच यज्ञात प्रतिष्ठित असतात॥१५॥

हे पार्थ ! जो पुरुष या जगात अशा प्रकारे परंपरेने चालत असलेल्या सृष्टि चक्राचा अनुसरून करत नाही, व कर्तव्य कर्म करीत नाही, तो इन्द्रियांचे द्वारा भोगात रमनारा पापी व अल्प आयुष्य असलेला पुरुष व्यर्थच जगतो॥१६॥

परंतु जो मनुष्य आत्म्यातच (रत) तृप्त आणि आत्म्यातच संतृष्ट असतो, त्याला कोणतेही कर्तव्य कर्म नाही॥१७॥

त्या महापुरुषाला या विश्वात कर्म करण्याचे काही प्रयोजन असत नाही, तसेच कर्म न करण्याचेही काही प्रयोजन असत नाही आणि त्याला सर्वत्र स्थित प्राणीमात्रांचे जरा देखिल आश्रयाची गरज पडत नाही॥१८॥

म्हणुन तू नेहमी आसक्त न होता कर्तव्यकर्म चांगल्या प्रकारे करीत राहा . कारण आसक्ती सोडून कर्म करणारा मनुष्य परमात्म्याल्या जाऊन मिळतो।।19।।

राजर्षि जनकादी लोकही आसक्ति रहित कर्मनेच परम सिद्धिला प्राप्त झाले आहेत. तसेच लोक संग्रह (शिक्षणा) हेतू तूला आसक्ति रहित कर्म करणे उचित आहे।।20।।

श्रेष्ठ पुरुष जे जे आचरण करतो , त्याच प्रमाणेच इतर लोकही आचरण करतात . तो जे काही प्रमाण म्हणून सांगतो , त्याच प्रमाणे सर्व मनुष्य समुदाय वागू लागतो।।21।।

हे पार्थ ! माझासाठी कुठलेहि कर्तव्य कर्म नाही, कारण या तिन्ही लोकात अप्राप्त व प्राप्त करणे योग्य असे ऐखादी कुठलेहि वस्तु मिळवावयाची नाही. तथापि मी माझे सर्व कर्म करीत आहे।।22।।

कारण हे पार्थ ! जर का मी सावध राहून वेळेवर कर्म केले नाही , तर मोठे नुकसान होईल . कारण मनुष्य सर्व प्रकारे माझेच मार्गांचे अनुकरण करतील।।23।।

म्हणुन जर मी कर्तव्य कर्म केले नाही , तर हे सर्व माणस भ्रष्ट होऊन नरकात जातील आणि मी या सर्व प्रजेचा घात करणारा होईन।।24।।

हे भारता ! कर्मात आसक्त असलेले अज्ञानी लोक ज्या रीतीने कर्म करतात, त्याच रीतीने आसक्ती नसलेल्या विद्वानाने लोक संग्रह (शिक्षित) करण्याच्या इच्छेने कर्म करावीत।।25।।

परमात्मस्वरूपात स्थिर असलेल्या ज्ञानी पुरुषाने शास्त्र विहित कर्मात असलेल्या अज्ञानी लोकांच्या बुद्धित भ्रम निर्माण करू नये . उलट स्वतःशास्त्रविहित सर्व कर्मे अनासक्त मनाने उत्तम प्रकारे करीत त्यांच्या कडूनहि तशीच कर्मे करून घ्यावी ।।26।।

वास्तविक सर्व कर्मे सर्व प्रकारे प्रकृतिच्या तीन गुणांचे प्रभावाखाली केली जातात. परन्तु अन्तःकरण अंहकाराने मोहित झालेले अज्ञानी पुरुष "मी कर्ता आहे" असे मानतो ।।27।।

पण हे महाबाहो ! आत्म गुण आणि कर्म विभाग यांचे तत्व जाणणारे ज्ञानयोगी , जाणतो की "आत्मगुण" आणि "कर्म" वेगळे आहेत. (ते "मी" कर्तेपणाचा अभिमान करत नाही) शरीराचे इन्द्रिया वेग – वेगल्या कार्यामध्ये प्रवृत्त आहेत मानितो आणि कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही (सर्वान पासून मी भिन्न व स्थिर आत्मा आहे असे जाणतो) ।।28।।

प्रकृतिच्या गुणांनी अत्यंत मोहित झालेली अज्ञ माणसे प्रकृतिच्या गुणात आणि कर्मात आसक्त होतात .ज्ञानी पुरूष असे अज्ञ, मंदबुद्धि लोकांचे मनाला विचलित (भ्रमित) करू नये ।।29।।

अंतर्यामी मज परमात्मा गुंतलेल्या चित्ताने (आत्म भावाने) सर्व कर्मे मला समर्पण करून आशा, ममता व संतापरहित होऊन तू युद्ध कर ।।30।।

जे कोणी मानव दोषदृष्टी टाकून श्रद्धायुक्त अंत करणाने माझे या मताचे (निष्काम कर्मयोगाचे) नेहमी अनुसरण करतात, ते सर्व कर्मबंधना पासून मुक्त होतात ।।31।।

परन्तु , जे मानव माझ्यावर दोषारोपण करून माझ्या या मतानुसार वागत नाही, त्या मुख्यांचे तू सर्व प्रकाराचे ज्ञानाने मुकलेले आणि नष्ट (पथभ्रष्ट) झालेले समज ।।32।।

विवेकीजण सुधा आपल्या स्वभावानुसारच व्यवहार करतो. सर्व जीव व प्राणीमात्र आपल्या स्वभाव अनुसारच कर्म करतात, मग या विषयांत कोणाचेहि हट्टीपणा काय करील? ।।33।।

प्रत्येक इन्द्रियांच आप-अपल्या विषयां बदल राग आणि द्वेष असतो ,ते स्वाभाविक आहेत. माणसाने या दोन्हीच्या आहारी जाता कामा नये. कारण ते दोन्ही तूझ्या कल्याण मार्गात विघ्न टाकणारे मोठे शत्रु आहेत ।।34।।

चांगल्या प्रकारे आचरणात आणलेल्या दुसरे धर्माहून दोषरहित स्वधर्म श्रेष्ठ आहे. तरी आपल्या (क्षत्रिय) धर्मात तर मरणेहि कल्याणकारक आहे. पण दुसरांचे (ब्राह्मण,वेश्य ,शूद्रांचे) धर्म तर(मोठे) भय देणारे आहेत ।।35।।

।।मग मनुष्य पापचरण का करतो।।

अर्जुन म्हणाला ,

हे कृष्णा ! तर हा मनुष्य स्वतःची इच्छा नसताना जबरदस्तीने कराव्यास लावणारा कोणाच्या प्रेरणेंने पापांचे (अधर्म, हिंसा,निंदा आदिचे) आचरण करतो ? ।।36।।

।।काम व क्रोध हे एकच याला कारण।।

श्रीकृष्ण म्हणाले,

हे अर्जुना ! रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला हेच “काम”(विषय भोगन्याची इच्छा) क्रोधात परिवर्तीत होते . अतिशय उग्र ,भोगांनी कधीहि तृप्त (संतृष्ट) न होणारा व मोठा पापी

आहे .हाच या विषयातील वैरी (राजा) आणि जीवांचा प्रधान शत्रु आहे ,असे तू जाण
॥३७॥

ज्याप्रमाणे धुराने अग्नी, धूळाने आरसा आणि वारेने गर्भ झाकला जातो , त्याचप्रमाणे हे
(परमात्म) ज्ञान कामामुळे (सदैव) आच्छादित (झाकून) राहातो॥३८॥

आणि हे अर्जुना ! कधीहि तृप्त न होणारा हा कामरूपी अग्नी ज्ञानी माणसांचे कायमचा
शत्रु व त्यानेच विवेकी माणसांचे (परमात्म) ज्ञान झांकून टाकले आहे॥३९॥

॥कामक्रोध कसे जिंकावे ?॥

पाच इन्द्रिये, मन आणि बुद्धि हे यांचे निवास स्थान म्हटले जातात. हा कामच मन, बुद्धि
आणि इन्द्रियांच्या द्वारा ज्ञानाला आच्छादित करून जीवात्म्याला मोहित करतो
(चुकीच्या मार्गात नेतो)॥४०॥

॥मनात इच्छा ठेवू नये॥

म्हणुन हे अर्जुना ! तू प्रथम इन्द्रियांवर ताबा ठेवून ज्ञान यांचा नाश करणारा मोठ्या
पापी कामाला अवश्य बळेच मारून टाक॥४१॥

इन्द्रिया स्थूल शरीरापेक्षा श्रेष्ठ, बलवान आणि सुक्ष्म आहे. या इन्द्रियाहून श्रेष्ठ मन आहे
व मनाहून श्रेष्ठ बुद्धि आहे आणि बुद्धिहून अत्यंत पर व श्रेष्ठ ,तो आत्मा आहे॥४२॥

अशाप्रकारे जीवात्मा बुद्धिहून श्रेष्ठ आहे हे जाणून आणि बुद्धि(भक्ति) द्वारे मनाला
स्वाधीन करून हे महाबाहो ! तू या कामरूपी अजिंक्य शत्रुला कायमचाच मारून
टाक॥४३॥

ज्ञानयोग

संजय धृतराष्ट्राला म्हणाले-

“हे राजा धृतराष्ट्र! , श्रीकृष्ण अर्जुनाला जे काही गुज सांगत आहे ते अर्जुनाचे केवढे भाग्य वसुदेवाला सांगितले नाही सनकादिकांना ,देवकीला सांगितला नाही, लक्ष्मीला सुधा हा योग सांगितला नाही ! अर्जुनावर त्याचे अलोट प्रेम आहे।

श्रीभगवान म्हणाले-

मी हा अविनाशी योग सूर्याला सांगितला होता सुर्याने मनुला सांगितला आणि मनूने आपल्या पुत्र राजा इक्ष्वाकू याला सांगितला।।1।।

हे परंतप अर्जुना ! अशा प्रकारे पंरपरेने प्राप्त हा योग राजर्षिनी जाणला. परन्तु त्यानंतर पुष्कल काळापासून हा योग या पृथ्वीवर (देहबुद्धि वाढल्याने) नष्टप्राय होऊन गेला ।।2।।

तू माझा भक्त आणि प्रिय सखा आहेस. म्हणुन तोच पुरातन योग आज मी तुला सांगितला आहे .कारण हा अतिशय उत्तम आणि रहस्यमय आहे।।3।।

अर्जुन म्हणाला-

आपला जन्म तर अलीकडचा आणि सूर्याचा जन्म फार पूर्वीचा .तर मग आपणच आरंभी सूर्याला हा योग सांगितला होता, हे कसे समजू ?।।4।।

श्रीभगवान म्हणाले-

हे अर्जुना ! माझे आणि तुझे पुष्कल जन्म झाले आहेत. मला माहीत आहे पण तुला ते माहीत नाही, ।।5।।

मी जन्मरहित ,अविनाशी व सर्व प्राण्यांचा ईश्वर असूनही आपल्या प्रकृतिला (सच्चिदानंद स्वरूपाला) स्वाधीन करून आपल्या योगमायेने प्रकट होत असतो।।6।।

हे भारता ! जेव्हा जेव्हा धर्माचा नाश आणि अधर्माची वाढ होत असते, तेव्हा तेव्हा मी आपले नित्य देहरूप रचतो म्हणजे आकार घेऊन लोकांसमोर प्रकट होतो।।7।।

माझ्या एकांत भक्तांच्या उद्धारासाठी ,दुष्टांचा विनाश आणि धर्माची उत्तम प्रकारे स्थापना करण्यासाठी मी युगयुगात प्रकट होतो।।8।।

हे अर्जुना ! माझे जन्म ,कर्म दिव्य व अप्राकृत (प्रकृति पासून वेगळें) आहेत .असे जो मनुष्य तत्त्वतः जाणतो, तो शरीराच्या त्याग केल्यावर पुन्हा जन्माला येत नाही, तर मलाच येऊन भेटतो॥९॥

पूर्वसुद्धा ज्यांचे आसक्ती, भय आणि क्रोध पूर्णपणे नाहीसे झाले होते आणि जे माझ्यात अनन्य प्रेमपूर्वक स्थिर राहत होते, असे माझे आश्रय घेतलेले सर्व भक्त ज्ञानरूप तपाने पवित्र होऊन प्रेमरूपी भक्तिला (माझा स्वरूपाला) प्राप्त झाले आहेत॥१०॥

हे अर्जुना ! जे भक्त मला ज्या प्रकारे भजतात मीही त्यांना त्याच प्रमाणे (भजतो) फल देतो. कारण ते सर्व (भक्तगण) सर्व प्रकारे माझेच मार्गांचे (गीतेचा) अनुसरण करतात ॥११॥

या मनुष्य-लोकात कर्मफलाची इच्छा करणारे लोक देवतांची पुजा करतात . कारण कर्मापासून उत्तपन्न होणारी सिद्धि व फले लौकरच मिळतात॥१२॥

[ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य (शेतकरी,व्यापारी) आणि शूद्र (या सर्वानेचे सेवा करणारे)] या चार (मनुष्य) वर्णसमूह आणि त्यांच्या कर्म विभागाने मी सृष्टि रचना केली आहे .त्या कर्मांचे मी कर्ता असूनही मला – अविनाशी परमात्म्याला तू वास्तविक अकर्ताच समज ॥१३॥

कर्म फलांची मला इच्छा नाही. त्यामुळे कर्मांचे मला बंधन होत नाही. अशा प्रकारे जो मला तत्त्वतः जाणतो त्याला सुधा कर्मांचे बंधन होत नाही॥१४॥

पूर्वीच्या मुमुक्षांनी (राजा जनकादि) सुद्धा असे जाणूनच सर्व कर्मे केली आहेत. म्हणून तू पण पूर्वजांकडून नेहमीच केली जाणारी कर्मच कर॥१५॥

कर्म काय व अकर्म काय यांच्या व विषयी बुद्धीमान पुरुष सुधा संभ्रमात पडतात. म्हणून ते कर्मांचे तत्व मी तुला नीट समजावून सांगेन. ते कळले की तू अशुभ संसारातून (कर्मबंधनातून) कायमचा मुक्त होशील॥१६॥

कर्मांचे स्वरूप आणि अकर्मांचे स्वरूपही जाणले पाहिजे. तसेच विकर्मांचे स्वरूपही जाणले पाहिजे. कारण तात्विक स्वरूप समजण्यास कठिण आहे॥१७॥

जो पुरुष कर्ममध्ये अकर्म आणि अकर्म मध्ये कर्म पाहिल, तो मनुष्यांमध्ये बुद्धिमान होय आणि तोच योगी सर्व कर्म करणारा आहे॥१८॥

ज्याची सर्व शास्त्र विहित कर्मे कामनाशून्य व संकल्परहित होत असतात, तसेच ज्याची सर्व कर्म ज्ञानस्वरूप अग्नीने जाळून गेली आहेत, त्या महापुरूषाला ज्ञानी लोकही "पंडित " म्हणतात॥१९॥

जो पुरूष सर्व कर्मांमध्ये आणि त्यांच्या फलांमध्ये आसक्ति पूर्णपणे टाकून ,तसेच सांसारिक आश्रय (इच्छा) सोडून परमात्म्यात नित्य तृप्त राहतो, तो कर्मांमध्ये उत्तम प्रकारे वावरत असूनही वास्तविक काहीच करत नसतो॥२०॥

जो कामनाशून्य आहे ,ज्याचा अन्तःकरण चित्त व इन्द्रिय संयमित (वशमध्ये) आहेत आणि सर्व भोग सामग्रीच्या त्याग केला आहे, असे वशीभूत मनुष्य केवळ शरीर संबधी कर्म करीत असला तरी तो पापग्रस्त होत नाही॥२१॥

जो इच्छा विरूध्द मिळालेल्या पदार्थात नेहमी संतुष्ट असतो आणि त्याचा मत्सर मुळीच वाटत नाही, जो सुख -दुख इत्यादि द्वंद्वांमध्ये सहनशील, सिद्धित व असिद्धित समभाव ठेवणारा कर्मयोगी सर्व कर्म करीत असूनही त्याला कर्मबंधन होत नाही ॥२२॥

ज्याची आसक्ति पूर्णपणे नाहीशी झाली आहे, जो देहभिमानी आणि ममत्वरहित आहे ,ज्याचे चित्त नेहमी परमात्माच्या ज्ञानात स्थिर असते ,असा केवळ यज्ञासाठी कर्म करणारे माणसाची संपूर्ण कर्मे पूर्णपणे नष्ट होतात॥२३॥

ज्या यज्ञात अर्पण अर्थात सुवाआदि ब्रह्म आहे, हवन मध्ये लागणारी द्रव्य सुधा ब्रह्म आहे , ब्रह्मरूप कर्ता द्वारा ब्रह्मरूप अग्निमध्ये आहूती देण्याची क्रिया सुधा ब्रह्म आहे , तसेच ब्रह्म कर्मात स्थिर व्यक्तिला फक्त ब्रह्मच (फल) प्राप्त करणे योग्य आहे ॥२४॥

दुसरे काही योगी देवी पूजारूपी यज्ञाचे उपासना उत्तम प्रकारे अनुष्ठान करतात , तर इतर ज्ञानयोगीजन ब्रह्मरूप अग्नित यज्ञांच्या द्वारा आत्मरूपी यज्ञाला आहूती देतात ॥२५॥

दुसरे काही योगी 'कान' इत्यादि इन्द्रिये संयमरूपी अग्नित हवन करतात ,तर इतर अन्य (गृहस्तगण) इन्द्रिरूपी अग्नित शब्दादी-विषयांचे हवन करतात॥२६॥

अन्य योगीगण इन्द्रियांच्या व प्राणांचे (प्राण-अपाण वायुचे) सर्व क्रियांना ज्ञानाने प्रकाशीत आत्मसंयम योगरूपी अग्निमध्ये हवन करतात॥२७॥

हे अर्जुना ! काही पुरुष द्रव्यविषयक(अन्न दानादि) यज्ञ करतात, काहीजण तपश्चर्या-रूपी यज्ञ आणि काही योग-अभ्यासरूपी यज्ञ करतात. इतर काही वेदांचे स्वाध्याय (अध्यन) व त्यांचे ज्ञान(अर्थ) रूपी यज्ञ करतात, ते सर्व प्रयत्नशील कडक(त्रास दायक) व्रते करणारे आहेत ॥२८॥

अन्य काही योगीजन आपल्या अपान वायूमध्ये प्राणवायूचे हवन करतात .तसेच दुसरे काही योगी प्राण-वायूमध्ये अपान-वायूचे हवन करतात॥२९॥

तसेच काही योगी प्राणात अपानवायुचे व अपानामध्ये प्राणवायुची आहूती देतात, आणि कोणी कोणी दोन्ही वायुचे गती थांबवून प्राणायाम परायण होतात. कितीतरी अल्प आहार(उपवास) करून प्राणांचे प्राणातच हवन करीत असतात॥३०॥

हे सर्व साधक यज्ञांना जाणणारे आहेत. ते यज्ञांचे द्वारा पापांच नाश करून यज्ञवशिष्ट अमृत फलांचा (भोग-ऐश्वर्य-सिद्धि) भोग घेवून सनातन ब्रह्माला प्राप्त होतात ॥३१॥

हे कुरूश्रेष्ठ अर्जुना ! जो यज्ञ करीत नाही त्याला (अल्प सुखविशिष्ट) मनुष्यलोक सुधा सुखदायक नाही , मग अन्य लोक कसे सुखदायक असतील॥३२॥

असे प्रकारे अनेक प्रकाराचे यज्ञ ब्रह्मदेवाचे मुखातून विस्तृत रूपात वर्णित झाले आहेत. त्यांना तू सर्व "कर्मजनित (वाणी-मन-कायादि क्रिया पासून उत्पन्न) जाण, असे प्रकारे तू मोक्षाला प्राप्त करशील॥३३॥

हे परंतप अर्जुना ! ज्ञानयज्ञ द्रव्यमय यज्ञा पासून श्रेष्ठ आहे .कारण सर्व कर्म ज्ञानरूपी (अग्नि) अर्थामध्ये समाप्त (हवन) होतात॥३४॥

ते ज्ञान तू तत्वज्ञानी लोकांकडे जाऊन समजून घे, त्यांना साष्टांग नमस्कार करून, सेवा केल्याने आणि निष्कपटपणे सरळ त्यांना प्रश्न विचारल्याने, परमात्म तत्वला उतम प्रकारे जाणणारे ते ज्ञानी तुला त्या तत्वज्ञानाचा उपदेश करतील ॥३५॥

जे जाणल्याने पुन्हा तू अशा प्रकारच्या मोहात पडणार नाहीस. तसेच हे अर्जुना ! त्या ज्ञानामुळे तू सर्व जीवाला पूर्णपणे प्रथम आत्म्यात आणि नंतर मज सच्चिदानंद परमात्म्यात पाहशील ॥३६॥

जरी तू इतर सर्व पाप्यांहूनही अधिक पाप करणारा असल्यास , तरी ज्ञानरूपी नौकेने तू खात्रीने संपूर्ण पापरूपी समुद्राला चांगल्या प्रकारे तरून जाशील ॥३७॥

कारण हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणे पेटलेला अग्नि इन्धनाचा राख करतो, त्याच प्रमाणे ज्ञानरूपी अग्नी सर्व कर्मांचा राख रांगोळी (भस्म) करतो।।38।।

या जगात ज्ञानासारखे पवित्र करणारे खात्राने दुसरे काही नाही. ते ज्ञान कितीतरी काळाने निष्काम कर्मयोगाने अंतःकरण शुद्ध झालेल्या व्यक्ति सहजच आपल्या आत्म्यात (हृदयात) प्राप्त करून घेतात।।39।।

श्रद्धालु , जितेंद्रिय (इन्द्रिय संयम) साधना मध्ये तत्पर राहणारा व्यक्ति ज्ञान मिळवितो, आणि ज्ञान झाल्यावर तो तत्काल भगवत प्राप्तीस्वरूप परम (परमात्म) शांति मिळवतो।।40।।

अविवेकी आणि श्रद्धा नसलेला ,संशयी (मनात प्रश्न ठेवनारा) मनुष्य परमार्थ पासून खात्रीने भ्रष्ट होतो ,संशयी माणसाला ना हा लोक आहे ,ना परलोक ना सुख आहे।।41।।

हे धनंजया ! ज्याने कर्मसंन्यास योग विधीने सर्व कर्मांचा त्याग केला आहे आणि ज्ञानाने सर्व संशयाचा नाश केला आहे ,असे आत्मज्ञान तत्वयुक्त पुरूषाला कर्मबंधन होत नाही।।42।।

हे भारत ! तू आपल्या हृदयात स्थित व अज्ञान द्वारा उत्पन्न या संशयाला ज्ञान (आत्मज्ञान) रूपी तलवाराने नाश करून (जय-पराजय सोडून) समतत्व योगाच्ये आश्रय घेवून युध्दाला उभा हो।।43।।

(-----“परमात्म विषयी हेच ज्ञान कायमचा सुख देणारा, बाकी सर्व अज्ञान ,कायमचा दुःखः देणारा आहे”-----)

कर्मसंन्यास योग

अर्जुन म्हणाला,

हे कृष्णा ! तुम्ही कर्मसंन्यास आणि आता परत कर्मयोगाची प्रशंसा ही करत आहात ! तेव्हा या दोन्ही पैकी माझ्यासाठी अगदी निश्चित कल्याणकारक जे एक साधन असेल ते मला सांगा।।1।।

श्रीकृष्ण म्हणाले,

कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही परम कल्याण करणारेच आहेत, पण त्या दोन्ही-मध्ये संन्यासाहून कर्मयोग साधण्यास सोपा असल्याने श्रेष्ठ आहे ।।2।।

हे अर्जुना ! जो पुरुष द्वेषरहित आणि अपेक्षारहित आहे , तो कर्मयोगी नेहमीच संन्यासी समजावा ,कारण तो राग-द्वेष इत्यादि सर्व द्वन्द्वांनी रहित असलेला पुरुष सुखाने या संसाररूपी बंधनातून मुक्त होतो।।3।।

अज्ञ लोकच सांख्य आणि कर्मयोग वेग-वेगळे आहेत असे सांगतात ,पण्डित नव्हे. फक्त एकाचे उत्तम प्रकारे आश्रय घेतलेल्या पुरुषाला दोघांचे एकसारखे फलस्वरूप परमात्म्येला प्राप्त करतो।।4।।

ज्ञानयोगाने जो परम धाम प्राप्त होतो, तोच कर्मयोगाने सुधा प्राप्त होतो. जो मनुष्य दोन्ही योगांची फल एकच आहे ,असे पाहतो तोच खरे अर्थाने पाहतो।।5।।

परन्तु हे अर्जुना ! निष्काम कर्मयोग सोडून संन्यास घेणे दुखकारक आहे, कारण निष्काम कर्म करणारे तत्काळ परब्रह्म परामात्म्याला प्राप्त होतात।।6।।

जो निष्काम कर्मयोगी आहे, व ज्यांचे मन, इन्द्रिय संयमित आहे आणि सर्व जीवांच्या प्रति आत्मभूती आहे ,असा कर्मयोगी कर्म करून ही कर्मफलांपासून अलिप्त राहतो ।।7।।

कर्मयोगी तत्त्ववृत्ति ने पाहत असतात, ऐकत असतात, स्पर्श ,वास,भोजन, निन्द्रा, श्वास घेत असतात।।8।।कथन, त्याग ,ग्रहण तसेच डोळ्यांची उघडझाप करीत असले तरी ते बुद्धिने निश्चय करून मानतात की सर्व इन्द्रिये आप-आपल्या विषयात वावरत आहे , पण मी काहीच करत नाही।।9।।

जो पुरूष सर्व कर्मांत आसकती सोडून सर्व कर्म मला (परमात्म्याला) अर्पण करतो, तोच पुरूष पाण्यातील कमलाप्रमाणे पापाने लिप्त होत नाही॥१०॥

कर्मयोगी ममत्वबुद्धी सोडून केवल इन्द्रिये, मन, बुद्धि आणि शरीरयांच्या द्वारा आसकती सोडून फक्त अंतः करणाच्या शुद्धीसाठी कर्म करतात॥११॥

कर्मयोगी कर्मफलांचे आसक्तीचा त्याग करून निष्ठा व शांतिला (मोक्षाला) प्राप्त होतात आणि कामनांच्या प्रेरणेमुळे कर्मयोगी कर्मफलात आसक्त होऊन संसारूपी बंधनालाच प्राप्त होतात॥१२॥

जितेन्द्रिय (इन्द्रिय संयमित) जीव मनाद्वारे सर्व कर्मांचा त्याग करून स्वतः काही न करता व करविता या नव द्वार (नाक, कानादि) असलेल्या शरीरात सखपुर्वक (आनंदानी) अवस्थित राहतो॥१३॥

परमेश्वर मनुष्यांचे कर्तेपणा, कर्म आणि कर्मफलांशी संयोग उत्पन्न करीत नाही, तर त्याचा स्वभाव (प्रकृतिचे सत्व, रज, तामस गुण) त्या जीवाला कर्मांमध्ये प्रवृत्त करतो (करायला लावतो) ॥१४॥

सर्वव्यापी परमेश्वर कोणाचेहि पापकर्म किंवा पुण्यकर्म स्वतःकडे घेत नाही .परन्तु अज्ञानाने ज्ञान झाकलेले आहे . त्यामुळे सर्व अज्ञानी लोक मोहित होत आहे॥१५॥

परन्तु ज्यांचे अज्ञान परमात्म ज्ञानाने नाहीसे झाले आहेत , त्यांचे ते ज्ञान सूर्याप्रमाणे त्या सच्चिदानंद परमात्म तत्वाला प्रकाशित करतो॥१६॥

ज्यांचे मन, बुद्धि परमात्म्यात स्थित आहे व त्यांचे प्रति निष्ठावान, नित्य श्रवण कीर्तन करणारा आहे आणि ज्यांचे अविद्या(मोह) विद्या द्वारा नष्ट झाले आहेत, ते सर्व पुरूष पापरहित होऊन पुनः जन्मास येत नाहीत॥१७॥

जो ज्ञानी पुरूष विद्या व विनय यांनी युक्त असलेला ब्राह्मण , गाय , हत्ती, कुत्रा आणि चांडाळ या सर्वांना समदुष्टीनेच पाहतो॥१८॥

त्याचेच मन समभाव तत्वात स्थिर झालेला आहे आणि त्यांनीच ह्याच जन्मी संपूर्ण संसार जिंकला आहे, कारण सच्चिदानंद परमात्मा निर्दोष आणि समभावानी युक्त आहेत, म्हणून ते सदैव ब्रह्मामध्ये (परमात्म्यात) अवस्थित असतात॥१९॥

जो पुरूष प्रिय वस्तु मिळाली असता आनंदित होत नाही आणि अप्रिय वस्तु प्राप्त झाली असता उद्विग्न होत नाही , तो स्थिर बुद्धि असलेली संशयरहित ब्रह्मवेता पुरूष परब्रह्म

परमात्म्यात नित्य ऐक्यभावाने स्थित असतो॥२०॥

व ज्यांचे अतःकरणाला बाहेरील विषयाची आसक्ति नसते ,असा साधक आत्मामध्ये जो (सात्विक) सुख आहे, त्याला तो प्राप्त करतो. असे ब्रह्मयोग(परमात्मा ज्ञान) युक्त पुरुष नंतर अक्षय(अविनाशी) सुखाला (परमात्म) प्राप्त करतो॥२१॥

जे इन्द्रिया आणि विषयांच्या संयोगाने उत्तपन्न होणारे जे भोग आहेत , ते भोग सुखरूप असले तरी ते सर्व दुखांचे कारण, आदि-अंत होणारे व अनित्य आहेत. असे जाणून बुद्धिमान ज्ञानी पुरुष त्यात रमत नाहीत॥२२॥

जो साधक व मनुष्य शरीर नष्ट होणाऱ्या आगोदर काम आणि क्रोधामुळे उत्पन्न होणारे आवेगला सहन करण्यास समर्थ होतो , तोच योगी व तोच सुखी होय ॥२३॥

जो पुरुष आत्म्यातच सुखी आहे, आत्मामध्येच राहणारा आहे आणि आत्मामध्येच दृष्टी टाकणारा आहे, असे योगीजन आपले मन ब्रह्मात (परमात्म्यात) स्थिर करून ब्रह्मानंद(परमात्म आनंद) प्राप्त करतो॥२४॥

निष्पाप, निसंशय (संशय नसलेल्या), संयत चित्त असलेल्या आणि सर्वप्राणी मात्रांचे हित करणारे तत्पर ऋषिगण ब्रह्मनिर्वाणाला प्राप्त करतात॥२५॥

काम-क्रोध मावलेले ,मन जिंकलेले, परब्रह्म परमात्माचा साक्षात्कार करून घेतलेले जे ज्ञानी पुरुष असतात, त्यांच्या सर्वबाजूला शान्त असा ब्रह्मानंद(परमानंद) उपस्थित होतो ॥२६॥

बाहेरच्या शब्द-स्पर्श विषयांना मनात बहिष्कार(विरोध) करून, दृष्टी भुवयांच्या मध्यभागी स्थिर करून तसेच नाकातुन प्राण व अपान वायुला सम करून॥२७॥

इन्द्रिये, मन व बुद्धि ज्यांनी जिंकली आहेत ,असा मोक्ष परायण मुनी इच्छा ,भय आणि क्रोध यांनी रहित झाला की , तो सर्वत्र मुक्तच असतो॥२८॥

माझे सर्व भक्त मला सर्व यज्ञ आणि तपांचा भोक्ता, सर्वलोकांचा महानियता (महेश्वर) ,सर्व प्राणीमांत्राचा सूहृद अर्थाथ स्वार्थरहित दयाळू आणि प्रेम ,असे तत्त्वतः जाणून ते परम शान्तीला (मोक्षाला) प्राप्त करतात॥२९॥

आत्मसंयम योग

श्रीभगवान म्हणाले,

जो पुरुष कर्मफलांचा आश्रय न घेता कर्तव्य कर्म करतो, तोच संन्यासी व योगी होय केवल अग्निहोत्रिचा (यज्ञ,हवनाचा) त्याग करणारा संन्यासी नव्हे आणि केवल क्रियांच्या (नामस्मरण, उपासनादिचा) त्याग करणारा योगी नव्हे।।1।।

हे अर्जुना ! ज्याला संन्यास असे म्हणतात, त्यालाच तू योग समज, कारण कामसंकल्पांचा (विषय भोगांची कामना) त्याग न करणारा कोणी पुरुष योगी होत नाही।।2।।

योगा आरूढ मननशील असलेल्या पुरुषाला योगाची प्राप्ती मध्ये निष्काम कर्म करणे हेच साधन आहे आणि योगारूढ झाल्यावर त्या पुरुषाचा विक्षेप कर्माचा (मन चंचल करणारे कर्माच्ये) त्याग करणे यालाच साधन म्हणतात ।।3।।

कारण, ज्यावेळी इन्द्रियांच्या विषय भोगांत किंवा कर्मांच्या ठायीं पुरुष आसक्त होत नाही , त्यावेळी सर्व संकल्पांचा म्हणजे फलांची इच्छा त्याग करणारा त्या पुरुषाला योगारूढ असे म्हटले जाते।।4।।

माणसाणी अनासक्त मनाच्या द्वारा आत्म्येच्या या संसारातून उद्धार करून घ्यावे, आत्म्याची(स्वतःची) अधोगती होऊ देऊ नेय, कारण आत्मा म्हणजे मनच आपले बांधव आणि शत्रु आहे ।।5।।

ज्या जीवात्म्यानी आपले मन पूर्णपणे जिकंले (वंश केले) आहे, त्या जीवात्म्येचा मन मित्र आहे , आणि ज्यांनी मन जिकंले नाही त्यांचे मन शत्रु सारखे दिसणारे विषय भोगांमध्ये रमलेले असतात।।6।।

ठंड-उष्ण, सुख-दुख , इत्यादि तसेच मान अपमानात ज्यांचे अंतःकरण पूर्णपणे शांत व स्वाधीन असलेल्या योगी सच्चिदांनद परमात्म्यात समाधिस्थ असतो (म्हणजे त्यांचे ज्ञानात परमात्माशिवाय दुसरे काहीच नसते)।।7।।

ज्यांचे अंतःकरण ज्ञान-विज्ञानाने तृप्त झाले आहेत आणि ज्यांने(सर्व) इन्द्रिये पूर्णपणे जिकंले आहेत,तो कूटस्थ म्हणजे ज्याला माती ,दगड आणि सोने समान आहे ,तोच योगयुक्त आहे म्हणजे भगवंताला प्राप्त झालेला आहे, असे म्हणतात।।8।।

सुहृद मित्र, शत्रु, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष ,बांधव , सज्जन आणि पापी या सर्वान विषयी समान भाव ठेवणारा पुरुष अत्यंत श्रेष्ठ आहे।।9।।

मन व इन्द्रियसह शरीर ताब्यात ठेवणारा निरिच्छ आणि संग्रह न करणारा योगीने एकट्यानेच एकान्तात बसून आत्म्याला नेहमी परमात्म्यात लावावे॥१०॥

शुद्ध जमिनीवर क्रमाने दर्भ , मृगाजिन आणि वस्त्र अंधरून तयार केलेले, जे फार उंच सखल नाही, असे आपले आसन स्थिर मांडून ॥११॥

त्या आसनावर बसून चित्त व इन्द्रियांच्या क्रिया ताब्यात ठेवून मन एकाग्र करून अंतःकरणाच्या शुद्धीसाठी योगभ्यास करावा॥१२॥

शरीर ,ठोके आणि मान सरळ रेषेत अचल ठेवून स्थिर व्हावे. नंतर आपल्या नाकाच्या शेंडावर दुष्टी ठेवून अन्य दिशांकडे न पाहता॥१३॥

ब्रह्मचर्य व्रत पाळून, निर्भय तसेच अत्यंत शांत अंतःकरण चित्त माझा(ऊँ) ठिकाणी लावून माझ्या आश्रयाने राहावे॥१४॥

मन ताब्यात ठेवलेले योगी अशाप्रकारे आत्म्याला नेहमी मज परमेश्वर स्वस्वरूपाच्या ठिकाणी लावून माझ्यात असणारी परमानंदाची पराकाष्ठा अशी शान्ती मिळवितो ॥१५॥

हे अर्जुना ! हा योग , ज्यास्त आहार करणारा, व अजिबात आहार न करणारा, फार झोपाळु तसेच नेहमी जाग्रण करणारे पुरूषाला साध्य होत नाही॥१६॥

यथायोग्य आहार – विहार करणारा, कर्मांमध्ये यथायोग्य व्यवहार करणारा आणि यथायोग्य झोपने व जागरण करणारेला हा योग सांसारिक दुःखांचा नाश व हरण करणारा असतो ॥१७॥

पूर्णपणे ताब्यात आणलेले , चित्त जेव्हा परमात्म्यात पूर्णपणे स्थिर होतो. तेव्हा सर्व भोगांची इच्छा नाहीशी झालेले अशा पुरूषाला योगयुक्त म्हटला जातो॥१८॥

ज्याप्रमाणे वारा नसलेल्या जागी दिव्याची ज्योत हालत नाही, तीच उपमा परमात्माच्या ध्यानात मग्न झालेल्या योगीच्या जिंकलेल्या चिंताला दिली गेली आहे॥१९॥

ज्या अवस्थेत योगाच्या अभ्यासाने नियमन केलेले चित्त विषयान पासून दुर जातात आणि ज्या स्थितीत विशद्ध झालेल्या चित्त आत्म्याचे दर्शन करून करून आत्मामध्येच संतुष्ट राहतो॥२०॥

त्यावेळी फक्त बुद्धिने प्राप्त होणारे इन्द्रिये नित्य सुखांचा ते(आत्म) अनुभव घेतात, ज्यामध्ये स्थित राहून ते आत्मस्वरूपा पासून भ्रष्ट (विचलित)होत नाही।।21।।

जे लाभ(आत्म सुख) प्राप्त झाल्यामुळे त्याहून अधिक दुसरे कोणतेहि लाभ तो मानत नाही , आणि ज्या अवस्थेत असलेला योगी फार मोठ्या दुःखाने सुधा विचलित होत नाही ।।22।।

आणि जो दुःखरूप संसाराच्या संयोगाने रहित आहे , त्याला तू **“योग”** हेच नावाने जाण , तो योग अभ्यास न कंटाळता अर्थात धैर्य व उत्साहयुक्त चित्ताने निश्चयाने अवश्य केला पाहिजे ।।23।।

संकल्पाने उत्पन्न होणारे सर्व कामना पूर्णपणे टाकून आणि मनानेच इंद्रिय समुदायाला सर्व बाजूनी पूर्णतया आवरून।।24।।

क्रमकाने अभ्यास करीत उपरत व्हावे ,तसेच धैर्ययुक्त, बुद्धियुक्त मनाला परमात्म्यात स्थिर करून दुसरे कोणतेहि विचार मनात देऊ नेय।।25।।

हे स्थिर न राहणारे चंचल मन ज्या ज्या शब्दादी विषयांच्या संसारात भरकट असते, त्या त्या विषयांपासून त्याला आवरून वारंवार परमात्म्यात स्थिर करावे।।26।।

कारण ज्याचे मन पूर्ण शांत आहे ,जो पापरहित आहे आणि ज्याचा रजोगुण शांत झालेल्या आहे, अशा या सच्चिदानंद ब्रह्माशी ऐक्य पावलेल्या योगीला उत्तम आनंद प्राप्त होतो।।27।।

तो निष्पाप योगी निरंतर आत्म्याला परमात्म्याशी जोडून सहजपणे परब्रह्म परमात्म्याशी अपार आनंदाचा अनुभव घेतो।।28।।

ते सर्वत्र समदर्शी योगयुक्त पुरुष सर्व भूतां(जीवां) मध्ये आत्मा आणि आत्मामध्ये सर्व भूतांना अवस्थित बघतो।।29।।

जो पुरुष सर्व प्राण्यात आत्मा असलेल्या पाहातो आणि सर्व प्राण्यांना तो मज वासुदेवात पाहतो, असे पुरुषाला मी अदृश्य असत नाही आणि तो सुधा मला अदृश्य असत नाही।।30।।

जो पुरुष ऐक्यभावाला प्राप्त होऊन सर्व प्राणिमात्रात आत्मरूपात असलेल्या मला सच्चिदानंद वासुदेवाला(निरंतर) भजतो, तो योगी सर्व प्रकाराचे व्यवहार करत असला तरी , त्याचे सर्व व्यवहार माझ्यावर होत असतात।।31।।

हे अर्जुना ! जे योगी आपल्या दृष्टी ने सर्व प्राणिमात्रांना समभावाने पाहतो, तसेच सर्व जीवांचे सुख आणि दुःख समदृष्टीने पाहतो , ते माझ्या मता प्रमाणे श्रेष्ठ आहेत।।32।।

अर्जुन म्हणाला -

हे मधुसुधना ! जो हा समभावाचा योग तुम्ही सांगितला आहे , तो मन चंचल असल्यामुळे नित्य स्थिर राहिल , असे मला वाटत नाही।।33।।

हे श्राकृष्णा ! कारण हे मन चंचल , क्षोभ विणारे, मोठे दृढ आणि बलवान आहे. त्यामुळे त्याला वश करणे मी वायुला अडवण्या प्रमाणे अत्यंत कठिण समजतो।।34।।

श्रीभगवान म्हणाले-

हे महाबाहो ! यात संशय नाही की हे मन चंचल आणि कठिणांनी वंशमध्ये होणारा आहे , किन्तु हे कुन्ती पुत्रा ! अभ्यास आणि वैराग्याने हे(मन) ताब्यात येतो।।35।।

असंयत मन असणारे पुरूषाला योग साधने कठिन आहे ,किंतु मन वंशमध्ये ठेवणारा अशा प्रयत्नशील माणसाला साधनेने ते (परमात्म ध्यान) प्राप्त होणे शक्य आहे, असे माझे मत आहे।।36।।

अर्जुन म्हणाला-

हे कृष्णा ! जो योगावर श्रद्धा ठेवणारा आहे ,परन्तु संयमी नसल्यामुळे ज्याचे मन अंतकाळी योगापासून विचलित झाले आहे, असा साधक योगसिद्धिला (भगवद साक्षात्काराला) प्राप्त न होता कोणत्या गतीला जातो?।।37।।

हे महाबाहो ! ब्रह्म प्राप्तीच्या मार्गात मोहित आणि आश्रय रहित असलेला पुरूष छिन्न भिन्न ढगाप्रमाणे दोन्हीकडून भ्रष्ट होऊन नाश तर नाही ना पावत?।।38।।

हे कृष्णा ! हा माझा संशय तुम्हीच पूर्णपणे नाहीसा केला पाहिजे. कारण तुमच्या शिवाय दुसरा हा संशय दुर करणारा कोणी मिळण्याचा संभव नाही।।39।।

श्रीभगवान म्हणाले-

हे पार्थ ! त्या पुरूषाचा ना इहलोकात नाश होतो व ना परलोकात. कारण हे तात ! कल्याणकारी कर्म करणारा कोणत्याहि मनुष्य अधोगतीला जात नाही।।40।।

योगभ्रष्ट पुरूष पुण्यवानांना मिळणारे लोक अर्थात स्वर्गादि उत्तम लोकांना जाऊन तेथे पुष्कळ वर्ष राहून नंतर शुद्ध आचरण असणारे श्रीमंताच्या घरात जन्म घेतो ।।41।।

किंवा वैराग्यशील पुरूष त्या लोकात न जाता ज्ञानी योग्यांचे घरात जन्म घेतात, त्या प्रकाराचे जन्म या जगात निःसंदेह अत्यंत दुर्मिळ आहे ॥४२॥

हे कुन्तीनंदन ! ते योगभट्ट पूर्वजन्मात संग्रह केलेल्या बुद्धिसंयोग व संस्कार सहजच प्राप्त करतो आणि त्यांच्या प्रभावाने तो पुनः परमात्म प्राप्तिरूप सिद्धिसाठी पूर्वीपेक्षा अधिक प्रयत्न करतो ॥४३॥

तो श्रीमंत घरात जन्म घेणारा योगभट्ट पराधीन असला तरी आपल्या पूर्वी जन्माच्या अभ्यासामुळे निःशंकपणे भगवंताकडे आकर्षित होतो आणि योगाच्या विषयात जिज्ञासा झाल्यावर तो वेदांतात सांगितलेल्या सकाम कर्माच्ये फलांना ओलांडून जातो ॥४४॥

परंतु अभ्यास करणारा योगी तर मागील अनेक जन्माच्या संस्काराच्या जोरावर याच जन्मात पूर्ण सिद्धि मिळवून सर्व पापांनी मुक्त होऊन तत्काल परम गतीला प्राप्त करतो ॥४५॥

तपस्वी , ज्ञानी(ब्रह्म उपासक) आणि कर्मी पेक्षा योगी (भगवद् उपासक) अधिक श्रेष्ठ आहे . म्हणून हे अर्जुना ! तू योगी हो ॥४६॥

सर्व योग्यांन पेक्षा जो श्रद्धावान योगी माझ्या ठिकाणी अंतरात्म्याला स्थापन करून मला अखंड भजतो , तोच योगी मला सर्वात श्रेष्ठ वाटतो ॥४७॥

ज्ञानविज्ञान योग

श्रीभगवान म्हणाले,

हे पार्थ ! अनन्य प्रेमाने मन माझ्या ठिकाणी आसक्त करून तसेच योगाचे अनुष्ठान करत करत सम्पूर्णपणे निःशंय मला कसे जाणून घेशील, ते ऐक।।1।।

मी तुला विज्ञानसह तत्त्वज्ञान संपूर्ण सांगेन ,जे जाणले असता या जगात पुन्हा दुसरे काही जाणावयाचें शिल्लक रहात नाही।।2।।

हजारो मनुष्यांत कोणी एखादा माझ्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करतो आणि त्या प्रयत्न करणारा योग्यांमध्ये एखादा मत्परायण होऊन मला खरें स्वरूपाने जाणतो।।3।।

पृथ्वी, पाणी ,अग्नी, वायू, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशी ही आठ प्रकारात विभागलेली माझी अशी "प्रकृति" आहे. त्या आठ प्रकाराचे भेद असणारी माझी अपरा म्हणजे "अचेतन" प्रकृति समज।।4।।

आणि हे महाबाहो ! हिंच्याहून दुसरी, जिच्या द्वारा हे सर्व जग धारण केले जाते , ती माझी जीवस्वरूप परा म्हणजे "सचेतन" प्रकृति(माया) समज।।5।।

सर्व भूत(जीव) मात्रा माझ्या या दोन प्रकृति पासून उत्पन्न झालेले आहे. आणि मीच या सर्व जगाची उत्पत्ती व प्रलय कर्ता आहे।।6।।

हे धनंजया ! माझाहून निराळे दुसरे कोणतेहि परम कारण नाही . हे संपूर्ण जग दोरयात मनी ओववे , तसे माझ्यात संपूर्ण जग ओवलेले आहेत।।7।।

हे अर्जुना ! मी पाण्यातील रस आहे, चन्द्र-सुर्याचा प्रकाश आहे, सर्व वेदांतील ओंकार, आकाशांतील शब्द आणि पुरूषांतील पुरूषतत्व मीच आहे।।8।।

मी पृथ्वीचा पवित्र गंध आणि अग्निमधलें तेज आहे. तसेच सर्व भूतांचे जीवनशक्ति आहे आणि तपस्वीयांचा तप आहे।।9।।

हे अर्जुना ! तू संपुर्ण भूतांचे सनातन कारण मलाच समज. मी बुद्धिमानांची बुद्धि आणि तेजस्वियांचे तेज आहे।।10।।

हे भरतश्रेष्ठ ! मी बलवानांचे आसक्तिरहित व कामनारहित बल आहे आणि सर्व प्राण्यांतील धर्मसंगत व संतान उत्पत्ति मात्र उपयोगी असा मी "काम" आहे।।11।।

जे काही सात्विक भाव आहे, राजस आणि तामसिक भावसमूह आहेत ते सर्व प्रकृतिचे गुण-कार्य(दया,क्रोध,अहिंसा) आहेत, ते सर्व माझा पासून उत्पन्न झाले आहेत ,असे तू समज परंतु वास्तविक पाहता त्यांच्यात मी आणि माझ्यात ते राहत नाही।।12।।

वर सांगितलेले त्रिविधी गुणयुक्त भाव द्वारा हे सर्व जीव मोहित झालेले आहेत त्यामुळे या तिन्ही गुणांच्या पलीकडे असणारे अविनाशी असे मला (परमात्माला) ते जानत नाही ।।13।।

कारण जीवाला(विमोहिनी) त्रिगुणात्मक माझी माया पार होण्यास कठिन आहे, परंतु जे केवल माझेच(श्रीकृष्णाचे) आश्रय घेतात, ते या मायेला तरून जातात।।14।।

मायेने ज्यांचे ज्ञान हिराहून घेतले आहेत, असे आसूरी स्वभावाचे व मनुष्यांत नीच असणारे ,दुष्ट कर्मे करणारे मूर्ख लोक माझ्या शरणात येत नाही।।15।।

हे भरतवंशी यांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना ! उत्तम कर्मे करणारे अर्थाथी ,आर्त, जिज्ञासू आणि ज्ञानी असे चार प्रकाराचे भक्त मला भजतात।।16।।

त्यांपैकी नित्य माझ्यात एकाग्रचित्त आणि एकमात्र भावाने माझ्यात स्थित असलेल्या तत्वविद ज्ञानी भक्त श्रेष्ठ आहे .कारण त्या ज्ञानी माणसाला मी अत्यंत प्रिय आहे आणि तेही मला अत्यंत प्रिय आहेत।।17।।

ते सर्वच उदार आहेत परंतु ज्ञानी (मला जानणारे) तर साक्षात माझे आत्म स्वरूप आहेत. असे माझे मत आहे. कारण ते निश्चित होऊन सर्वोत्तम गती स्वरूप ,माझेच आश्रय घेतात।।18।।

“सर्व पदार्थ वासुदेवमय आहे”-असे प्रकारे ज्ञानसम्पन्न होऊन पुरूष अनेक जन्म घेताल्या नंतर माझे आश्रय स्वीकारतात , असे महात्मे खरच दुर्लभ आहेत।।19।।

त्या त्या काम(भोगांच्या इच्छा) ज्यांचे मन हिरावून घेतले आहे असे देवतांची निरनिराळे नियम पाळून आपल्या प्रकृतिने (स्वभावाने) प्रेरित होऊन देवी-देवतांची पूजा करतात ।।20।।

तो ज्या देवतांचे श्रद्धापूर्वक पूजन करू इच्छितो , मी अंतर्यामी रूपात त्या त्या देवतांचे प्रति त्याचे मनाला दंड करतो ।।21।।

तो त्या श्रद्धेनेयुक्त होऊन त्या देवतांचे पूजन करतो आणि त्या देवते कडून मीच ठरविलेले ते इच्छित भोग त्यांना निश्चितपणे मिळवून देतो।।22।।

पण त्या मंदबुद्धि लोकांचे ते फल नाशिवंत असते. देवतांची पूजा करणारे देवतांना प्राप्त होतात आणि माझे भक्तगण मलाच येऊन मिळतात ।।23।।

मूढ लोक माझ्या सर्वश्रेष्ठ, अविनाशी अशा परम भावाला न जाणता मन- इन्द्रियांच्या (प्रकृतिच्या) पलीकडे असणारे, (सच्चिदानंद परमात्मस्वरूप) मला मनुष्य प्रमाणे जन्म घेऊन प्रकट झालेला मानतात।।24।।

आपल्या योग-मायेत लपलेल्या मी सर्वांना प्रत्यक्ष दिसत नाही. म्हणून ते अज्ञानी लोक जन्म नसलेल्या, अविनाशी मला परमेश्वराला जाणत नाहीत. अर्थात मी जन्मणारा व मरणारा समजतात।।25।।

हे अर्जुना ! पूर्वी होऊन गेलेल्या, वर्तमान काळात आणि पुढे जन्म होणारे सर्व प्राण्यांना मी जाणतो, पण मला कोणीहि (देवगण सुधा) जाणात नाही।।26।।

हे भरतवंशी अर्जुना ! सृष्टित इच्छा आणि द्वेष यांमुळे उत्पन्न झालेल्या सुख दुःखरूप द्वंद्वांच्या मोहाने सर्व प्राणी अत्यंत अज्ञानाला प्राप्त होतात।।27।।

परंतु जे पुण्यकर्मी पुरुषांचे पाप नष्ट झाले आहेत, ते रागद्वेषाने उत्पन्न होणारे द्वंद्वस्वरूप आणि मोहापासून मुक्त असलेले दृढनिश्चयी भक्त मला सर्व प्रकारे भजतात।।28।।

जे मला शरण येऊन वार्धक्य व मरण यांपासून सुटण्याचा प्रयत्न करतात ते पुरुष, तेच ब्रह्म, संपूर्ण अध्यात्म आणि संपूर्ण कर्मे जाणतात।।29।।

जो पुरुष सर्वत्र मला अधिभूत, अधिदैव असे (सर्वांच्या आत्मारूप असे) जाणतो, तो माझ्यात आसक्त चित्त असलेल्या पुरुष मला अंतकाळही जाणतो (व मृत्युच्या वेळी मलाच स्मरण करतो)।।30।।

अक्षरब्रह्म योग

अर्जुन म्हणाला

हे पुरुषोत्तमा ! ब्रह्म काय आहे? अध्यात्म म्हणजे काय? अधिदैव काय आणि अधिभूत कसे आहे? कर्म काय आहे?।।1।।

हे मधुसूदना ! या शरीरामध्ये राहणारा अधियज्ञ कोण आहे? अंत व मृत्यु समयी संयमी पुरुष आपल्याला कुठल्या योगा द्वारा जाणतो?।।2।।

श्रीभगवान म्हणाले-

परम नित्य अक्षरच “ब्रह्म” (ॐ) आहे ,आणि शुद्धतत्व जीवात्मा याला “अध्यात्म” म्हटला जातो, तसेच भूतांचे उत्पत्ति , वृद्धि करणारा जो विसर्ग(सृष्टिव्यापार) आहे , तो “कर्म” या नावाने संबोधला जातो।।3।।

सर्व नाशीवंत पदार्थ “अधिभूत” आहेत, विराट पुरुष “अधिदैव” म्हणजे देवतांचे अधिपति आहे आणि हे अर्जुना ! मी या शरीरात अंतर्यामी (परमात्मा) म्हणजे “अधियज्ञ” (सर्व यज्ञ क्रियांना करणारा या) रूपाने अधिष्ठित आहे।।4।।

जो पुरुष अंतकाळी माझेच स्मरण करीत शरीराचा त्याग करून जातो, तो साक्षात माझ्या स्वरूपाला प्राप्त होतो ,यात मुळीच शंका नाही।।5।।

हे कौन्तेय ! जो मृत्युच्या वेळी कोणत्या(आवडत्या) भावाचे तो स्मरण करतो. सर्वादा त्याच भावेचे स्मरण करीत असल्याने तो भाव (व देह) त्याला न चुकता प्राप्त होते।।6।।

म्हणुन हे अर्जुना ! तू सर्वकाळी निरंतर माझेच स्मरण कर आणि युद्ध ही कर. अशा प्रकारे माझ्या ठिकाणी मन बुद्धि अर्पण केल्यामुळे तू निःसंशय मलाच येवून मिळशील ।।7।।

हे पार्थ ! असा नियम आहे की ,परमेश्वराच्या ध्यानाच्या अभ्यासरूपी योगाने युक्त, दुसरीकडे न जाणारा चित्त निरंतर दिव्य परम पुरुषांचे चिंतन करीत करीत त्यांनाच (परमेश्वराला) प्राप्त होतात ।।8।।

जो सर्वज्ञ ,सनातन ,अनादी, सर्वांचा नियामक, सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म, सर्वांचे धारण – पोषण करणारा, सूर्याप्रमाणे प्रकाशित आणि प्रकृति पासून वेगळे त्या पुरुषाचे निश्चल

अशा सच्चिदानंद परमेश्वराचे स्मरण करीत॥९॥

एकाग्रचित आणि भक्तियुक्त पुरुष आपल्या योगबलाने दोन्ही भुवयांच्या मध्य भागी प्राण चांगल्या रीतीने स्थापन करून मग निश्चल मनाने मृत्युकाळी त्या पुरुषाला स्मरण करील तो दिव्य परम पुरुषाला (परमात्म्याला) प्राप्त करतो॥१०॥

वेदांचे ज्ञानी ज्याला अविनाशी म्हणतात, वासनारहित संन्यासी ज्यात प्रवेश करतात आणि ज्याला प्राप्त करण्यासाठी ब्रह्मचारी लोक ब्रह्मचर्य रूपी कठोर व्रताचा पालन करतात, त्या प्राप्य वस्तुबदल थोडक्यात तुला मी सांगतो॥११॥

सर्व इन्द्रियांची प्रवेश द्वारे बंद करून, हृदयांत मन एकाग्र करून, प्राणवायुला भ्रुमध्ये (दोन्ही भुवांचे मध्ये) स्थापन करून॥१२॥

आत्म्यात मन स्थिर झाल्यानंतर, परम पवित्र अशा ओम (ॐ) या शब्दचा उच्चार करत आणि भगवतांचे ध्यान करत करत आपले शरीर सोडले की तो निश्चितपणे परम गतीला (अक्षर धामाला) प्राप्त करतो॥१३॥

हे पृथापुत्रा ! जे योगी अन्य भावना(कामना) शुन्य होऊन दररोज, निरंतर माझे स्मरण करतो, असे नित्ययुक्त योगीला मी सहजच प्राप्त होतो॥१४॥

असे महात्मे एकदा मला प्राप्त केरल्यावर पुनः दुःखांचे आगर असलेल्या क्षणभंगुर आणि अनित्य जन्म घेत नाही, कारण ते परम सिद्धिला प्राप्त झालेत॥१५॥

ब्रह्मलोक (उच्चतम लोक) पासून तो सर्वात खालच्या लोकापर्यंत(पाताळ लोक) जेवढे लोक आहेत त्यात जन्म व मृत्यु (दुख) होतो. परन्तु (जीव) एकदा मला प्राप्त झाले की तो पुनः जन्म घेत नाही॥१६॥

मनुष्य लोकांतील हिशोबा प्रमाणे, एक हजार युगे, म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होतो, आणि ब्रह्मदेवाचे एका रात्रीचा सुधा हेच काल आहे॥१७॥

जेव्हा ब्रह्मदेवाचा एक दिवस प्रकट होतो तेव्हा हे सर्व जीवसमुदाय व्यक्त(उत्पन्न) होतात आणि ब्रह्मदेवाची रात्र आली की त्या सर्व अवयक्त(नष्ट) होतात॥१८॥

हे पृथापुत्रा ! वारंवार दिवस होतो आणि हा जीव समुदाय कार्याला लागतो आणि पुन्हा रात्र होते आणि मग हे सर्व जीव निःसहाय होऊन नाश पावतात॥१९॥

परंतु दुसरी एक सनातन अशी प्रकृति आहे जी या व्यक्त आणि अव्यक्त पदार्थांच्या

पलीकडची आहे, ती श्रेष्ठ आहे आणि कधीहि नष्ट होत नाही॥२०॥

त्या परम धामाला अव्यक्त ,अविनाशी आणि परम गती (श्रेष्ठ प्रवास) म्हटले आहे. (जीवात्मा) जेव्हा तेथे जाऊन पोहोचतो तेव्हा तो कधीहि परत येत नाही . असे माझे परम (कृष्ण) धाम आहे॥२१॥

हे पार्थ ! ज्या परमात्माच्या ठिकाणी सर्व भूते (जीव) राहतात आणि ज्या सच्चिदानंद परमात्म्याने हे सर्व जग व्यापले आहेत ,तो सनातन अव्यक्त परम अनन्य भक्तिनेच प्राप्त होणारा आहे॥२२॥

हे अर्जुना ! ज्या काळी(मार्गात) देह त्यागले की योगी संसारात पुन जन्म व परम गतीला (मोक्षाला) प्राप्त करतो, ते काळ अर्थात असे ते दोन मार्ग मी(तुला) सांगेतो॥२३॥

ज्या मार्गात अग्नि, ज्योति, शुभदिवस, शुक्ल पक्ष आणि उत्तरायणाच्या सहा महिनायांची अभिमानी देवाता आहेत त्या मार्गात मेल्यावर(व देह त्यागल्यावर)तो ब्रह्मज्ञानी वरील देवतांकडून क्रमाने नेले जाऊन ब्रह्माला प्राप्त होतात॥२४॥

ज्या मार्गात धूम , रात्री ,कृष्ण पक्ष आणि दक्षिणायणच्या सहा महिनायांची देवतांचे मार्गात मेल्यावर कर्मयोगीगण चंद्रज्योतिस्वरूप स्वर्ग प्राप्त करून आपल्या शुभ कर्मांचे फल भोगून परत येतो(मृत्यु लोकात पतित होतो)॥२५॥

कृष्ण आणि शुक्ल असे जगाचे असे दोन सनातन मार्ग स्वीकारलेत , एकेणी मोक्ष प्राप्त होतो तर दुसरे मार्गात मेल्यावर संसारात पुनः जन्म व दुःख होतो॥२६॥

हे पार्थ ! या दोन्ही मार्गांचे तत्व जाणून कोणीहि योगी मोह पावत नाही .म्हणून हे अर्जुना , तू सर्वदा समतत्त्वयुक्त (कर्म) योग परायण हो॥२७॥

(भक्ति) योगी पुरुष या रहस्याला तत्त्वतः जाणून , वेदांचे , पठण , यज्ञ, तप, दान , इत्यादि कर्मांचे शास्त्रात चे पूण्यफल सांगितले आहेत , त्या सर्वानला तो निःसंशय ओलांडून (सोडून) जातो आणि सनातन परम अप्राकृत नित्य अशा स्थानाला(कृष्ण धामाला तो) प्राप्त करतो ॥२८॥

राजविद्याराजगृह्य योग

श्रीभगवान म्हणाले,

हे अर्जुना ! दोषदृष्टी रहित , अतिशय गोपनीय विज्ञानसहित व केवला शुद्ध भक्तियुक्त असे ज्ञान तुला पुन्हा मी नीटपणे सांगतो. ते जाणल्याने तू या दुःखःरूपी संसारातून मुक्त होशिल ॥१॥

ते विज्ञानसहिता ज्ञान सर्व विद्यांचा राजा, सर्व गुप्त गोष्टींचा राजा, अतिशय पवित्र , अतिशय उत्तम , प्रत्यक्ष शीघ्र फल देणारे, धर्मयुक्त , साधन करण्यास फार सोपे आणि अविनाशी आहे ॥२॥

हे परंतपा ! या वर सांगितलेल्या भक्तिस्वरूप धर्मावर श्रद्धा नसलेले पुरूष मला प्राप्त न होता मृत्युरूप संसारमार्गात(चक्रात) फिरत राहतात ॥३॥

जसे पाण्याने बर्फ परिपूर्ण भरलेले असते, तसे मी निरंकार परमात्म्याने हे समपूर्ण जग व्यापले आहेत . तसेच सर्व भूते (जीव) माझ्यामध्ये फक्त संकल्पाच्या आधारावर राहिलेले आहेत. पण वास्तविक पणे मी त्यांच्यात राहत नाही ॥४॥

परंतु माझी ईश्वरीय योगशक्ती पहा, भूतांना (जीव) उत्पन्न करणारा व त्यांचे धारण-पोषण करणारा असून सुधा मी वास्तविक पणे मी त्या भूतांच्या आणि ते (जीव) माझ्या ठिकाणी राहत नाही ॥५॥

जसे सुक्ष्म वायु आकाशा पासून उत्पन्न होऊन सर्वत्र फिरणारा नेहमी आकाशातच राहतो , त्याचप्रमाणे माझ्या संकल्पाने उत्पन्न झालेले सर्व भूते(जीव) माझ्यात राहतात असे तू समज ॥६॥

हे अर्जुना ! प्रलयकाळी (शेवटी) सर्व भूते माझ्या प्रकृतिमध्ये विलीन होतात आणि पुनः सृष्टिकाळी (आरंभी) मी त्यांचे विशेष भावानी(पुनः) स्थापना करतो ॥७॥

आपल्या मायेच्या अंगीकार करून प्रकृतिच्या ताब्यात असल्यामुळे पराधीन झालेल्या या सर्व भूत(जीव) समुदायाला मी वारंवार त्यांच्या कर्मानुसार उत्पन्न करतो ॥८॥

हे अर्जुना ! त्या कर्मात आसक्ति नसलेल्या व उदासीन प्रमाणे मला (परमात्म्याला) ते कर्मबंधनकारक होत नाहीत ॥९॥

हे अर्जुना ! माझ्या अधिष्ठानामुळे प्रकृति चराचराह हे संपूर्ण जग निर्माण होते. ह्याच कारणाने हे संसारचक्र पुनः पुनः फिरत आहे॥१०॥

माझ्या परम भावाला न जाणणारे मुख लोक व मायिक मनुष्य शरीर धारण करणारे सर्व भूतांच्या महान ईश्वराला तुच्छ समजतात. अर्थात योगमायेने जगाचे उद्दारासाठी मनुष्यरूप धारणारा मला सामान्य मनुष्य समजतात॥११॥

ज्यांची आशा व्यर्थ, कर्म निर्थक आणि ज्ञान फुटके असे विक्षिप्त चित्त असलेले अज्ञानी लोक राक्षसी, आसूरी आणि मोहिनी प्रकृतिचे आश्रय करून राहतात॥१२॥

परंतु हे कुन्तीपुत्रा ! दैवी प्रकृतिच्या आश्रय घेतलेले महात्मे मला सर्व भूतांचे सनातन कारण आणि अविनाशी अक्षरस्वरूप जाणुन अनन्य चित्ताने युक्त होऊन निरंतर मला भजतात॥१३॥

ते दृढ निश्चयी भक्त निरंतर माझ्या नामांचे व गुणांचे कीर्तन करीत माझ्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करीत नेहमी माझ्या ध्यानात मग्न होऊन अनन्य प्रेमाने माझी उपासना करतात॥१४॥

अन्य काहीजण ज्ञानयज्ञाने (वेद, गीता पाठ) यज्ञ करताता, कोणी अभेद भावाने, पृथक्त्वाने म्हणजे भेदभावाने, नाना प्रकारांनी आणि सर्वतोमुख (माझी) उपासना करतात॥१५॥

हे अर्जुना ! श्रौत(अग्निष्टोमादि) यज्ञ मी आहे, स्मार्त(स्मृति विहित) यज्ञ मी आहे, पितृयज्ञ मी आहे, वनस्पती, अन्न व औषधी मी, मंत्र मी, तूप मी, अग्नी मी, होम मी आहे॥१६॥

मीच या जगाचे आई- वडिल धाता आणि आजोबा आहे, मीच पवित्र ओंकार आहे, तसेच ऋग्वेद, सामवेद आणि यजुर्वेदही मीच आहे॥१७॥

प्राप्त होण्यासारखे परम धाम, भरण पोषण करणारा, सर्वांचा स्वामी, शुभाशुभ पाहणारा, सर्वांचे निवासस्थान, शरण देणारा, प्रत्युपकाराची इच्छा न करता हित करणारा, सर्वांच्या उत्तपत्ति – प्रलयाचे कारण, स्थिति, आधार, निधान आणि अव्यय बीज मी आहे॥१८॥

मीच सुर्याच्या रूपाने उष्णता देतो, पाणी आकर्षण करून घेतो व वर्षाव करतो. हे अर्जुना ! मीच अमृत आणि मृत्यु आहे, सत् (स्थूल) आणि असत्(सूक्ष्म) वस्तु मीच

आहे ।।19।।

तिन्ही वेदांतील सांगितलेली सकाम कर्मे करणारे , सोमरस पिणारे , पापमुक्त लोक माझे (ब्रह्मरूप) यज्ञांजे पूजन करून स्वर्ग प्राप्तीची इच्छा करतात. ते इन्द्रलोक(स्वर्ग) पुण्यफल प्राप्त करून दिव्य देवतांचे भोग व पदार्थांचा ते उपभोग घेतात ।।20।।

ते त्या विशाल स्वर्ग लोकांच उपभोग घेत पुण्य संपल्यावर ते मृत्यु लोकात(संसारात) पुनः येतात. अशा रीतीने (स्वर्ग प्राप्तीचे साधन असणारे)तिन्ही वेदांमध्ये सांगितलेल्या सकाम कर्मांचे अनुष्ठान करून ते पुनः पुनः या संसारात येतात आणि जातात।।21।।

जे अनन्य कामनारहित भक्त मज परमेश्वराला निरंतर चिंतन करीत सर्वोत्तम भावनाने भजतात , त्या नित्य माझे चिंतन करणारे व्यक्तींचे योग(धन-धाण्य) आणि क्षेम मी स्वतः त्यांना प्राप्त करून (वहाम्यहम् –वाहून) देतो।।22।। (पालन-पोषण करतो)

हे अर्जुना ! जे सकाम भक्त श्रेष्ठेने दुसरे देवतांची पूजा करतात , तेही माझीच पूजा करतात . परंतु त्यांचे ते पूजन अज्ञानपूर्वक असते।।23।।

कारण सर्व यज्ञांचा भोक्ता आणि स्वामी मीच आहे. पण ते मला परमेश्वराला तत्त्वतः जाणत नाहीत: म्हणुन ते पुनःजन्म घेतात।।24।।

देवांची पूजा करणारे देवांना जावून मिळतात. पितरांची पूजा करणारे पितरांना जाऊन मिळतात , भुतांची पूजा करणारे भुत-प्रेतांना प्राप्त होतात आणि माझी पूजा करणारे भक्त मलाच प्राप्त करतात (त्यामुळे माझ्या भक्तांना पुनःजन्म नाही)।।25।।

जो कोणी भक्त मला प्रेमाने पान , फुल , फल, पाणी इत्यादि अर्पण करतो, त्या शुद्ध बुद्धीच्या निष्काम भक्तांने अर्पण केलेले सर्व पदार्थांना मी ग्रहण करतो।।26।।

हे अर्जुना ! तू जे कर्म करतोस, जे खातोस, जे हवन करतोस, जे दान देतोस आणि जे तप करतोस , ते सर्व कर्म मला समर्पित (माझा प्राप्तीसाठी) कर।।27।।

अशा प्रकारे तू शुभ व अशुभफल स्वरूप कर्मबंधनातून मुक्त होशील आणि अशा संन्यास योगानेयुक्त चित्त असलेला तू मुक्त झालेले योगीसारखे मलाच येऊन मिळशील ।।28।।

मी सर्व प्राणीमात्रात समभावाने व्यापून राहिलो आहे . मला ना कोणी अप्रिय न प्रिय आहे. परंतु जे भक्त मला प्रेमाने भजतात, ते माझ्यात आसक्त असतात आणि मीही

त्याच प्रकारे त्यांच्यात आसक्त (निर्भर) असतो।।29।।

जर एखादा अत्यंत दुराचारी (वाईट) माणसाने जर सुधा अनन्य भावाने माझा भक्त होऊन मला भजला, तर त्याला साधुच (सज्जनच) समजावा. कारण माझ्यात भक्तियुक्त (परमात्मा शिवाय दुसरे काहीच नाही) निश्चयी बुद्धि त्याची झालेली असते।।30।।

तो तत्काळ धर्मात्मा होऊन परम शांतीला प्राप्त करतो, हे कौन्तेया ! तू असे प्रतिज्ञा करून घे कि माझे भक्त कधीहि नाश पावत नाही।।31।।

हे अर्जुना ! नीच कुळातली स्त्रिया, वैश्य, शुद्र तसेच पापयोगी अर्थात चाण्डालादी कोणीहि असो, ते सुधा माझे आश्रय घेवून परम गतीला प्राप्त करतात।।32।।

मग पुण्यशील ब्राह्मण तसेच राजर्षि भक्तगण माझ्या शरणात येऊन परम गतिला प्राप्त करतील, यात कसली शंका आहे ? म्हणुन तू दुःखःरूपी व नाशवंत या मनुष्य शरीराला प्राप्त करून, नेहमी माझेच भजन (नामस्मरण) कर।।33।।

माझ्यात मन ठेव, माझा भक्त हो, माझी पूजा कर, मला नमस्कार कर ,अशा रीतीने आत्म्याला माझ्याशी जोडून मत्परायण होऊन तू (मृत्युच्यावेळी) मलाच प्राप्त होशील ।।34।।

विभूती योग

श्रीभगवान म्हणाले,

हे महाबाहो ! आणखी माझे परम रहस्यमय आणि प्रभावयुक्त म्हणने ऐक, जे मी अतिशय प्रेमी अशा तुझ्या हितासाठी सांगणार आहे।।१।।

माझी उत्पत्ति (लीला द्वारा प्रकट होणे) ना देव जाणत ना महर्षि .कारण सर्व प्रकारे देवांचे व महर्षिचे मीच आदिकारण आहे।।२।।

जो मला वास्तविक जन्मरहित ,अनादि आणि लोकांचा महान ईश्वर असे तत्त्वतः जाणतो, तो मनुष्यात मोहशून्य होऊन सर्व पापान पासून मुक्त होतो।।३।।

निर्णय शक्ति, यथार्थ ज्ञान ,असंमूढता, क्षमा ,सत्य इन्द्रियनिग्रह, मनोनिग्रह, सुख , दुख उत्पत्ति, प्रलय, भय, अभय।।४।।

अहिंसा , समता, संतोष , तप, दान , कीर्ति-अपकीर्ति इत्यादि प्राण्यांचे अनेक प्रकाराचे सर्व भाव माझ्यापासूनच उत्पन्न होतात।।५।।

सात महर्षिगण, त्यांच्याही पूर्वी असणारे सनकादिक चार कुमार तसेच स्वांयभुव इत्यादि चौदा मनु हे माझ्या संकल्पाने (हिरण्यगर्भातून) उत्पन्न झाले आहेत .या जगात सर्व ब्राह्मणादि प्रजा त्यांचीच पुत्र-पौत्रादि आहेत।।६।।

जो पुरूष माझे परमेश्वर्यरूपी विभूतीला आणि योगशक्तिला तत्त्वतः जाणतो तो स्थिर भक्तियोगाने युक्त होतो, यात मुळीच शंका नाही।।७।।

मी वासुदेवच सर्व जगाच्या उत्पत्तिचे कारण आहे आणि माझ्यामुळेच हे सर्व जग क्रियाशील होत आहे. असे जाणुन श्रद्धा व भक्तीने युक्त असलेले बुद्धिमान भक्त मज परमेश्वरालाच नेहमी भजतात।।८।।

माझ्या ठिकानी मन आणि प्राणांना अर्पण करून, माझे भक्तजन, एक-दुसऱ्याला (परस्पर) माझे गुणतत्त्व सांगत आणि नाम, स्वरूपांचे आदिचे कीर्तन करत निरंतर संतुष्ट व आनंदाचा अनुभव घेतात।।९।।

त्या नेहमी माझे ध्यान ,कीर्तनात वगैरेमध्ये (भक्तियोगात) मग्न झालेल्या भक्तांना मी बुद्धियोग प्रदान करतो ज्यामुळे ते मलाच प्राप्त होतात।।१०।।

हे अर्जुना ! त्यांच्यावर कृपा करण्यांसाठी त्यांच्या आत्म्यात (व बुद्धित) स्थित असलेला मी स्वतःच त्यांच्यात अज्ञानाने उत्पन्न झालेल्या संसाररूपी अंधकाराला प्रकाशमय तत्त्वज्ञानरूपी दिपका द्वारे नाहीसा करतो॥११॥

अर्जुन म्हणाला-

(हे केशवा!) आपणच परम ब्रह्म , परम धाम आणि परम पवित्र आहात. कारण आपल्याला सर्व ऋषिगण सनातन, दिव्य पुरूष॥१२॥

तसेच आपल्याला देवांचेही आदिदेव आणि सर्वव्यापी म्हणतात. देवर्षी नारद, असित, देवल व महर्षि व्यासही तसेच सांगतात आणि आपणही मला तेच सांगता॥१३॥

हे केशवा ! जे काही मला आपण सांगत आहात, ते सर्व मी सत्य मानतो, हे भगवान ! आपल्या लीलामय स्वरूपाला ना दानव जाणत ना देव॥१४॥

हे भूतांना उत्पन्न करणारे ! हे भुतांचे ईश्वरा ! हे देवांचे देव ! हे जगाचे स्वामी ! हे पुरूषोत्तमा ! तुम्ही स्वतःच आपणच आपल्याला पूर्णपणे जाणत आहात॥१५॥

म्हणुन ज्या विभूतिंच्या योगाने आपण या सर्व जीवांना व्यापून राहिला आहात, आणि त्या आपले सर्व दिव्य विभूती पूर्णपणे सांगायला आपणच समर्थ आहे॥१६॥

हे योगेश्वरा ! मी कशा प्रकारे निरंतर चिंतन करीत आपल्याला जाणावे? आणि हे भगवान ! आपण कोण-कोणत्या भावात माझ्याकडून चिंतन करण्यास योग्य आहात? ॥१७॥

हे जनार्दना ! आपली योगशक्ती आणि विभूती मला पुन्हा विस्ताराने सांगा. कारण आपली अमृतमय वचने ऐकता माझी तृप्ती होत नाही ॥१८॥

श्रीभगवान म्हणाले,

हे कुरूश्रेष्ठा ! आता मी ज्या माझ्या प्रमुख दिव्य विभूती आहेत , त्या मुख्य अशा तुला सांगेन. कारण माझ्या विस्तारांचा अन्त नाही॥१९॥

हे अर्जुना ! मी सर्व भुतांच्या हृदयात असलेल्या सर्वांचा आत्मा आहे .तसेच सर्व भुतांचे आदि, मध्य आणि अंतही मीच आहे॥२०॥

आदितीच्या बारा पुत्रापैकी विष्णु मी आणि ज्योतीमध्ये किरणांणी युक्त सूर्य मी आहे , एकोण पन्नास वायुदेवतांचे तेज आणि नक्षत्रांचे अधिपती चंद्र मी आहे॥२१॥

वेदांमध्ये सामवेद मी आहे ,देवांमध्ये इन्द्र, इन्द्रियांमध्ये मन आणि सर्व जीवांमध्ये चेतन(जीवन) शक्ति मी आहे।।22।।

अकरा रूद्रांमध्ये शंकर मी आहे ,यक्ष व राक्षसांमध्ये धनाचा स्वामी कुबेर,आठ वसूतील अग्नी आणि शिखरे असणारे पर्वतातील सुमेरू पर्वत मी आहे ।।23।।

पुरोहितां मध्ये बृहस्पति मला समज, हे पार्थ ! सेनापति मधला स्कंद(कार्तिकेय) आणि सर्व जलाशयांतील समुद्र मी आहे।।24।।

मी महर्षिंमध्ये भृगु आणि शब्दांमध्ये एक अक्षर अर्थात ओंकार आहे .सर्व प्रकाराच्या यज्ञांमध्ये जपयज्ञ आणि स्थिर वस्तूतील हिमालय पर्वत मी आहे।।25।।

सर्व वृक्षांत पिपळ, देवर्षींमध्ये नारद मुनी , गन्धर्वांमध्ये चित्ररथ आणि सिद्धि मुनीमध्ये कपिल मुनी मी आहे।।26।।

घोड्यांमध्ये अमृत-मंथना बरोबर उत्पन्न झालेला उच्चैःश्रवा नावाचा घोडा ,श्रेष्ठ हत्तीं मध्ये ऐरावत नावाचा हत्ती आणि मनुष्यांमध्ये नरपति मला समज।।27।।

मी शस्त्रांमध्ये वज्र ,गाई मध्ये कामधेनू, सर्पांमध्ये वासुकी आणि संतान-उत्पत्तिचे कारण असणारे काम मी आहे।।28।।

मी नागांमध्ये शेषनाग आणि जलचरांचा अधिपति वरूणदेव ,पितरांमध्ये अर्यमा नावाचा पितर आणि शासन करणारे मध्ये यमराज मी आहे।।29।।

मी दैत्यांमध्ये प्रह्लाद ,वशीकारांमध्ये काल, पशुंमध्ये मृगराज सिंह आणि पक्ष्यांमध्ये गरूड मी आहे।।30।।

मी पवित्र करणारा वायू ,शस्त्र धारण करत्यात श्रीराम ,माशांत मगर आणि नद्यात श्रीभागीरथी गंगा आहे।।31।।

हे अर्जुना ! सृष्टिचा आदि आणि अंत तसेच मध्य मी आहे ,विद्यांतीय आत्मविद्या (ज्ञान) आणि परस्पर तत्व निर्णयांमध्ये होणारा वाद मी आहे।।32।।

मी अक्षरांतील अकार ,संमासापैकी द्वन्द्व समास आहे, मीच संहार करण्यातील महाकाल रूद्र आहे ,आणि सृष्ट प्राण्यांमध्ये चतुर्मुख ब्रह्मा मी आहे।।33।।

मी सर्वांचा आहारी जाणारा "मृत्यु" आहे ,सहा भाव विकारातून पहिला विकार "जन्म" मी आहे तसेच स्त्रियांमध्ये कीर्ति, लक्ष्मी, वाणी ,स्मृति , मेधा , धूती आणि क्षमा मी आहे ।।34।।

मी सामवेदात बृहत-साम(इन्द्रस्तुतिरूप), छंदांमध्ये गायत्री छंद, महिन्यांतील मार्गशीर्ष आणि (चार) ऋतुंतील वसंत(ऋतु) मी आहे।।35।।

मी कपटी खेळांमध्ये जुगार आहे ,तेजस्वी पुरूषांचे तेच, विजयांतील जय आहे उघमी(व्यवसायी) पुरूषांचे उघम आणि बलवानी पुरूषांचे बल आहे।।36।।

मी वृष्णि(यदु) कुळात वासुदेव ,पाण्डवांतील अर्जुन, मुनींमध्ये वेदव्यास आणि कविंमध्ये शुक्रचार्य कवि मी आहे।।37।।

दमन करण्याची शक्तिमध्ये दण्डशक्ति , विजय इच्छा ठेवणारे यांची नीती , गुप्त ठेवणारे मध्ये मौन (भाव) आणि ज्ञानवानांचे तत्वज्ञान मी आहे।।38।।

हे परंतपा ! माझ्या दिव्य विभुतींचा अंत नाही , हा विस्तार तर तुझ्यासाठी संक्षेपमध्ये सांगितला।।40।।

जी जी (विभूतियुक्त) ऐश्वर्ययुक्त, कान्तियुक्त आणि शक्तियुक्त वस्तु आहेत , ती ती समस्त वस्तु तू माझ्या तेजाच्या अंशाशी उत्पन्न समज।।41।।

किवा हे अर्जुना ! हे फार फार जाणण्याचे तुला काय प्रयोजन आहे? मी या संपूर्ण जगाला आपल्या योगशक्तिक्या केवल एका अंशाने सर्व धारण करून राहिलो आहे ।।42।।

विश्वदर्शन योग

अर्जुन म्हणाला-

माझ्यावर कृपा करण्यासाठी आपण जी अत्यंत गुप्त अध्यात्मविषयी जे उपदेश मला केला, त्याने माझे अज्ञान नाहीसे झाले आहे।।1।।

कारण हे कमलदलनयना ! मी आपल्याकडून जीवांची उत्पत्ति आणि प्रलय विस्तार पूर्वक ऐकले आहे , तसेच आपले महात्म्य (अविनाशी प्रभावही) ऐकला आहे।।2।।

हे परमेश्वरा ! आपण आपल्याविषयी जसे सांगत आहात, ते बरोबर आहे , तरी सुधा हे पुरूषोत्तमा ! मला आपले ऐश्वर्ययुक्त स्वरूपाला प्रत्यक्षात पाहण्याची इच्छा आहे।।3।।

हे प्रभो ! जर मला आपले रूप पाहणे अशक्य आहे, असे आपल्याला वाटत असेल , तर हे योगेश्वरा ! त्या अविनाशी स्वरूपाचे दर्शन मला घडवा।।4।।

श्रीभगवान म्हणाले-

हे पार्थ ! आता तू माझे शेकडो –हजारो नाना प्रकाराची, नाना रंगाची आणि नाना आकारांची अलौकिक रूपांना पहा।।5।।

हे भरतवंशी अर्जुना ! माझ्यामध्ये अदितीच्यां बारा पुत्रांना, आठ वसूंना, अकरा रूद्रांना, दोन्ही अश्विनी कुमार, एकोण पन्नास मरूद्गण आणि पुष्कळ अशी यापूर्वी न पाहलेली आश्चर्यकारक रूपांना पहा।।6।।

हे अर्जुना ! आता या माझ्या शरीरात एकत्रित असलेले चराचराह संपूर्ण जग पहा. तसेच इतरही जे काही तुला पाहण्याची इच्छा असेल, ते पण पहा।।7।।

परंतु तू मला या तुझ्या चर्मचक्षुनी खात्रीने पाहू शकनार नाही, म्हणुन मी तुला दिव्य दृष्टी देतो तिच्या साहाय्याने तू माझ्या ईश्वरीय योगशक्तीला पहा।।8।।

संजय म्हणाला-

हे महाराज! महायोगेश्वर आणि सर्व पापांचा नाश करणारे भगवंतानी असे सांगुन मग अर्जुनाला आपले परम ऐश्वर्ययुक्त दिव्य स्वरूप दाखविले।।9।।

अनेक तोंडे व डोळे असलेल्या, अनेक आश्चर्यकारक दर्शने , असंख्य अशा दिव्य शस्त्रे हातात घेतालेल्या।।10।।

दिव्य माळा आणि वस्त्रे धारण केलेल्या , तसेच दिव्य गंधाने विभूषित, कांतियुक्त, सर्व आश्चर्यांनी परीपूर्ण आणि सर्व बाजूंनी तोंडे असलेल्या विभिन्न रूपांना अर्जुनाने पाहिले ।।11।।

आकाशात हजार सूर्य एकदम उगवले असता जो प्रकाश पडेल, तो सुधा त्या विश्वस्वरूप परमात्माच्या प्रकाशा ईतका कदाचित सारखे होणार नाही।।12।।

पाण्डुपुत्र अर्जुनाने त्यावेळी अनेक प्रकाराने विभागलेले संपूर्ण जग देवाधिदेव भगवान श्रीकृष्णांच्या त्या शरीरात एकत्रित असलेले विश्वाला (भ्रमांड) पाहिले।।13।।

त्यानंतर तो आश्चर्यचकित झालेला व अंगावर रोमांच उभे राहिलेले अर्जुनानी ,ते प्रकाशमय विश्वस्वरूप परमात्म्याला श्रद्धा भक्तीसह मस्तकाने प्रणाम करून हात जोडून म्हणाला ।।14।।

अर्जुन म्हणाला-

हे देवा ! मी आपल्या दिव्य देहांत संपूर्ण देवांना तसेच अनेक भूतांच्या समुदायांना , कमळाच्या आसनावर विरजमान झालेल्या त्या ब्रह्मदेवाला ,शंकाराला सर्व ऋषिंना तसेच दिव्य सर्पांना पाहत आहे।।15।।

हे संपूर्ण विश्वाचे स्वामी ! मी आपल्या अनेक बाहू पोट, तोंडे आणि डोळे असलेले अनन्त रूपांना सर्वत्र पाहत आहे .तसेच हे विश्वरूपा ! मला आपले न अंत ,न मध्य ,न आरंभ दिसत आहे ।।16।।

मी आपल्याला मुकुट घातलेले, गदा व चक्र धारण केलेले, सर्व बाजूंनी प्रकाशमय तेजयुक्त असे, प्रज्वलित अग्नी व सूर्य यांच्या प्रमाणे तेजाने युक्त पाहण्यास अतिशय कठिण आणि दृष्टी अमर्यादीत असे सर्वत्र पाहत आहे।।17।।

आपणच जाणण्याजागे परब्रह्म परमात्मा आहात ,आपणच या जगाचे आधार आहात, आपणच अनादि धर्माचे रक्षक आहात आणि आपणच अविनाशी सनातन पुरूष आहात , असे मला वाटते।।18।।

आपणच आदि, मध्य आणि अंत नसलेले ,अनन्त सामर्थ्ययुक्त, अनन्त भुजायुक्त, चन्द्र व सूर्या सारखे नेत्रयुक्त , पेटलेल्या अग्नीसारखे ज्यांचे मुख आहे आणि आपल्या तेजाने या जगाला तापविणारे, असे मी आपल्याला पाहत आहे।।19।।

हे महात्मना ! हे स्वर्ग, पृथ्वी यांच्यामधील आकाश आणि सर्व दिशा फक्त आपण एकट्यानेच व्यापून टाकले आहेत. आपले हे अलौकिक आणि भयंकर रूप पाहून तिन्ही लोक अत्यंत भयभीत झाले आहेत।।20।।

तेच देवगण आपल्यात शिरत आहेत आणि काही भयभीत होऊन हात जोडून आपल्या नावांचे व गुणांचे वर्णन करीत आहेत. तसेच महर्षि व सिद्धगण "सर्वांचे कल्याण होवो" अशी मंगल आशा करून मनोरम स्तोत्रे म्हणुन आपली स्तुती करीत आहेत।।21।।

अकरा रूद्र, बारा आदित्य तसेच आठ वसु, साध्यदेवगण, विश्वदेवगण, दोन्ही अश्विनी कुमार, मरूद्गण आणि पितृगण, तसेच गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि सिद्धगण आहेत. ते सर्व ऐकत्र होऊन आपल्याकडे आश्चर्यनी पाहत आहेत।।22।।

हे महाबाहो ! आपले अनेक नेत्र, असंख्य डोळे, हात, पाय असलेले अनेक पोटे आणि अनेक दाढ्यांमुळे अतिशय भयंकर असे महान विराट रूप पाहून सर्व लोक व्याकूळ होत आहेत. तसेच मी सुधा व्याकूळ होत आहे।।23।।

हे विष्णु ! आकाशाला व्यापणारे, तेजोमय, अनेक रंगानीयुक्त, पसरलेली तोंडे व तेजस्वी विशाळ डोळे यांनी युक्त आपल्याला पाहून भयभीत अंतःकरण झालेल्या भाझे धैर्य व शान्ती नाहीशी झाली आहे।।24।।

दाढ्यांमुळे भयंकर व प्रलयकाळ अग्नि सारखे प्रज्वलित आपले तोंडे पाहून मला दिशा कळेनाशा, आता माला सुखहिं मिळत नाही. म्हणुन हे देवाधिदेवा ! हे जगन्निवासा ! आपण प्रसन्न व्हा।।25।।

ते सर्व घृतराष्ट्राचे सर्वपुत्र राजा समुदायसह आपल्यात प्रवेश करत आहेत आणि पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य, तसेच तो कर्ण आणि आमच्या बाजुच्याही प्रमुख योद्धांसह ।।26।।

सगळेच आपल्या दाढ्यांमुळे भयंकर दिसणारे तोंडात मोठ्या वेगाने धावत धावत घुसत आहेत. आणि कित्येक डोकी चिरडलेली आपल्या दातांच्या फटीत अडकलेली दिसत आहेत।।27।।

ज्याप्रमाणे नद्यायांचे जलप्रवाह अति वेगाने समुद्राच्या दिशेने धाव घेतात अर्थात समुद्रात प्रवेश करतात त्याचप्रमाणे ते सर्व नरवीर आपल्या पेटलेल्या तोंडात शिरत आहेत ।।28।।

जसे पतंग मोहाने मरून जाण्यासाठी पेटलेल्या अग्नित अतिशय वेगाने धावत शिरतात ,तसेच हे सर्व लोक सुधा स्वतः च्या नाशासाठी आपल्या तोंडात अतिशय वेगाने धावत प्रवेश करत आहेत ।।29।।

आपण त्या सर्व लोकांना प्रज्वलित तोंडानी गिळत सर्व बाजूंनी वारंवार चाटत आहात . हे विष्णु ! आपल्या प्रखर प्रकाशयुक्त तेज सर्व जगाला तापवीत आहे ।।30।।

हे देवश्रेष्ठा ! आपणाला नमस्कार असो, आपण प्रसन्न व्हा. कृपया करून सांगा हे उग्रधारी आपण कोण आहात ? आदिपुरुष अशा आपल्याला मी विशेष रीतीने जाणू इच्छितो . कारण आपली अशी करणी मला कळत नाही ।।31।।

श्रीभगवान म्हणाले,

मी हे लोकांचा नाश करण्यासाठी वाढलेला महाकाल आहे. यावेळी या लोकांच्या नाशासाठी मी प्रवृत्त झालो आहे. म्हणुन शत्रुपक्षीय सैन्यात जे योद्धे आहेत, ते सर्व तुझ्याद्वारा मारले गेले नाही, तरी ते जीवंत राहणार नाही ।।32।।

म्हणुनच तू ऊठ, यश मिळव , शत्रूंना जिंकून धन धान्य संपन्न राज्याचा उपभोग घे, सर्व शूरवीर आधीच माझ्याकडून मारले गेले आहेत. हे सव्याची ! तू फक्त निमित्तमात्र हो ।।33।।

द्रोणाचार्य, भीष्म तसेच जयद्रथ आणि कर्ण त्याच प्रमाणे माझ्याकडून ते पूर्वीच मारले गेलेत आणि इतरही पुष्कल शूर योद्धांना तू मार, भिऊ नकोस, युद्धांत खात्रीने शत्रूंना जिंकशील म्हणुन तू युद्ध कर ।।34।।

संजय म्हणाला,

भगवान केशवांचे हे बोलणे ऐकून किरीटी अर्जुनाने थरथरत हात जोडून नमस्कार केला आणि अत्यंत भयभीत होऊन प्रणाम करून भगवान श्रीकृष्णांना सदगर्दित होऊन म्हणाला ।।35।।

अर्जुन म्हणाला,

हे अन्तर्यामी ! आपले नाव, गुण आणि प्रभाव यांच्या वर्णनाने जग अतिशय आनंदित होत आहे व तुमचे अतिशय प्रेम प्राप्त करत आहेत, राक्षसगण सुधा घाबरून दशदिशांत पळून जात आहेत आणि सर्व सिद्धिगणांचे समुदाय आपल्याला नमस्कार करीत आहे, हे योग्यच होय ।।36।।

हे महात्मना ! ब्रह्मदेवाचेही आदिकरण आणि सर्वात श्रेष्ठ आपल्याला हे नमस्कार का बरे करणार नाही ? कारण हे अनंता ! हे देवाधिदेवा ! हे जगन्निवासा ! आपण सत् असत् त्यांचेही प्राचीन (पूर्वीचे) अक्षर तत्व ब्रह्म आहात।।37।।

आपण आदिदेव, सनातन(प्राचीनतम) पुरुष , परम आश्रयस्थळ, ज्ञाता , ज्ञेय(जाणणे योग्य) आणि परम धाम आहात. हे अनन्तरूपा ! आपणच हे सर्व विश्व व्यापले आहे ।।38।।

आपण वायू , यमराज, अग्नी, वरूण, चन्द्र, प्रजेचे स्वामी ब्रह्मदेव आणि ब्रह्मदेवाचेही जनक आहात. आपल्याला हजारो वेळा नमस्कार . नमस्कार असो ! आपणाला आणखीही वारंवार नमस्कार! नमस्कार असोत ।।39।।

हे सर्वस्वरूपा ! आपल्याला पुढून, मागून, सर्व बाजूनी नमस्कार असो . कारण अनन्त पराक्रमशाली अशा आपण सर्व जग व्यापले आहे. म्हणुन आपण सर्वस्वरूप आहात ।।40।।

आपला प्रभाव न जाणल्यामुळे ,आपण माझे मित्र आहात असे मानुन प्रेमाने किंवा चुकीने मी "कृष्णा ! हे यादव ! हे सख्या ! असे जे काही विचार न करता मुद्दाम म्हटले असेल।।41।।

आणि हे अच्युता ! माझ्याकडून विनोदासाठी फिरताना ,झोपताना, बसल्यावेळी आणि भोजनाचे वेळी, एकांतात किंवा मित्रांच्या समक्ष जो अपमान झाला असेल. त्या सर्वाना साठी मी क्षमा मागतो।।42।।

हे अतुलनीयप्रभावा ! आपणच या चराचर जगाचे वडील, पूज्य, गुरू आणि श्रेष्ठ गुरू आहात. त्रैलोक्यात आपल्या सारखे दुसरे कोणीहि नाही, मग मी आपल्याहून श्रेष्ठ कसा असू शकेल ?।।43।।

म्हणुनच हे प्रभो ! मी आपल्या चरणी दंडवत प्राणाम करून स्तुत्य अशा आपण ईश्वराने प्रसन्न व्हावे. म्हणुन प्रार्थना करीत आहे. हे देवा ! जसे वडील पुत्राचे, मित्र मित्राचे आणि पति पत्नीचे अपराध क्षमा करतो, तसेच आपणही मला क्षमा करण्यास समर्थ आहात ।।44।।

पूर्वी न पाहिलेले आपले आश्चर्यकारक रूपांना पाहून मी अत्यंत आनंदीत होत आहे आणि माझे मन भीतीने व्याकुलहिं होत आहे. म्हणुन आपण मला ते चतुर्भुज विष्णुरूप पुनः दाखवा. हे देवेश ! हे जगन्निवासा ! प्रसन्न व्हा ॥४५॥

मी पहिल्यासारखेच आपणाला मुकुट धारण केलेले तसेच गदा आणि चक्र हातात घेतलेले पाहू इच्छितो. म्हणुन हे विश्वस्वरूपा ! हे सहस्रबाहो ! आपण त्याच चतुर्भुज रूपाने प्रकट व्हा ॥४६॥

श्रीभगवान म्हणाले,

हे अर्जुना ! मी तुझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी आपल्या योग शक्तिच्या प्रभावाने हे माझे परम तेजोमय, सर्वांचे आदि, असीम विराट असे रूपे तुला दाखवले . ते तुझ्याशिवाय दुसरे कोणीहि यापूर्वी पाहिले नव्हते ॥४७॥

हे अर्जुना ! तुझा शिवाय दुसरे वेद अध्ययन, यज्ञ, दान, क्रिया आणि उग्र तपश्चर्यांनी सुधा या मनुष्य लोकात माझ्या अशा प्रकाराच्या विश्वस्वरूपधारी चे दर्शन करणे शक्य नाही ॥४८॥

माझे या प्रकाराचे हे भयंकर रूपे पाहून तू भयभीत व मोहित होऊ नकोस, तू भीती सोडून प्रीतियुक्त अंतःकरणाने तसेच माझे हे शंख चक्र-गदा-पद्म- धारण केलेले चतुर्भुज रूप पुन्हा पहा ॥४९॥

संजय म्हणाला,

भगवान वासुदेवानी अर्जुनाला असे सांगुन पुन्हा तसेच आपले चतुर्भुज रूप दाखवले आणि पुन्हा महात्म्य श्रीकृष्णांनी आपले सौम्य रूप धारण करून भयभीत अर्जुनाला धीर दिला ॥५०॥

अर्जुन म्हणाला,

हे जनार्दना ! आपले हे अतिशय शांत मनुष्यरूप पाहून आता माझे मन प्रसन्न होऊन पुनः मूळ स्थितीला प्राप्त झाले आहे ॥५१॥

श्रीभगवान म्हणाले,

माझे जे चतुर्भुज रूप तू पाहिलेस ते पाहाव्यास मिळणे अतिशय दुर्लभ आहे . देवसुधा नेहमी या रूपाच्या दर्शनाची इच्छा करीत असतात ॥५२॥

तू जसे मला पाहिलेस, असे माझे चतुर्भुज रूपांचे दर्शन वेदांने , तपांने ,दानाने आणि यज्ञांने सुधा मला पहाणें शक्य नाही॥५३॥

परन्तु हे परंतप अर्जुना ! अनन्य (इच्छारहित) भक्तीनेच या प्रकारच्या चतुर्भुजधारी रूपात मला प्रत्यक्ष पाहणे, तत्त्वतः जाणणे तसेच (माझ्यात) प्रवेश करणें अर्थात (माझ्याशी) एकरूप होणे शक्य आहे॥५४॥

हे अर्जुना ! जो पुरुष फक्त माझ्यासाठी सर्व कर्तव्य कर्म करणारा, मलाच परम आश्रय मानणारा ,आसक्तिरहित होऊन सर्व प्राणिमात्रांच्या विषयी वैरभाव (राग -द्वेष) न ठेवणारा , ते अनन्य भक्त शेवटी मलाच प्राप्त होतात॥५५॥

भक्तियोग

अर्जुन म्हणाला,

जे अनन्य प्रेमी भक्तजन पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे निरंतर आपल्या भजन – ध्यानात मग्न राहून आपले सगुणरूप परमेश्वराची आणि दुसरे जे केवल निराकार अक्षर (ॐ) ब्रह्माची उपासना करतात ,त्या दोन्ही मध्ये उत्तम योगी कोण आहे?।।1।।

श्रीभगवान म्हणाले,

जे निर्गुण श्रद्धेने आणि मन एकाग्र करून निरंतर मला भजतात, ते मला सर्व योग्यांमध्ये अति उत्तम योगी वाटतात।।2।।

परंतु जे पुरुष सर्व इन्द्रियांना चागल्या प्रकारे ताब्यात ठेवून सर्वत्र समबुद्धियुक्त होऊन सर्वव्यापी ,अवर्णिय स्वरूप आणि नेहमी एकरूप असणारा नित्य।।3।।

अचल, निराकार,अविनाशी ,सच्चिदानंद ब्रह्माची निरंतर ऐक्यभावाने (ॐ अक्षरचे) ध्यान करीत उपासना करतात , ते मलाच प्राप्त होतात।।4।।

पण निर्विशेष निराकार ब्रह्मांत चित्त गुतलेल्या त्या पुरुषांचे ध्यान (योग) साधनेत कष्ट जास्त आहे. कारण देहाच्या अभिमानी व्यक्ति द्वारा अव्यक्त(सूक्ष्म) ब्रह्माची प्राप्ती कष्टानेच होत असते।।5।।

परंतु जे मत्परायण भक्तजन सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणी अर्पन करून मज सगुणरूप परमेश्वराचीच अनन्य भक्तियोगा द्वारा निरंतर चिंतन करीत उपासना करतात ।।6।।

हे अर्जुना ! त्या माझ्यात चित्त गुंतवलेल्या भक्तांचा मी तत्काल मृत्युरूप संसार सागरा-तुन उद्धार करणारा होतो।।7।।

माझ्यातच मन ठेव ,माझ्या ठिकाणीच बुद्धि स्थापन कर. म्हणजे तु मग माझ्याच जवल राहशील ,यात मुळीच संशय नाही।।8।।

जर तु माझ्यात मन निश्चल करण्यास समर्थ नसशील ,तर हे अर्जुना ! योग-अभ्यासा द्वारा मला प्राप्त होण्याची इच्छा कर।।9।।

जर तु वर सांगितलेल्या अभ्यासालाही असमर्थ असशील .तर केवल माझ्यासाठी कर्म कर ,मत्परायण हो. अशा रीतीने माझ्यासाठी कर्मे केल्यानेही (परम) सिद्धि तु मिळवशील।।10।।

जर तू वर सांगितलेले साधन करण्यास असमर्थ अशील, तर सर्व कर्मे मला समर्पित करून कर्मसंन्यास योगाचा आश्रय घेत आणि मन नियंत्रित करून सर्व कर्मफलांचा त्याग कर।।11।।

कारण अभ्यासापेक्षा श्रेष्ठ आहे- ज्ञान, आणि ज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ मज परमात्मस्वरूप ध्यान श्रेष्ठ आहे, ध्यान केल्याने कर्म फलांचा त्याग होतो ,कारण त्यागाने ताबडतोब परम शांती मिळते (परमात्म्यात मन स्थिर होते) ।।12।।

जो सर्व प्राण्यांच्या प्रति द्वेषरहित, मित्रभावपण, कृपाळू, पुत्र-कुळादि मध्ये ममता शुन्य, देह, संपत्ति आदिमध्ये अहंकार शुन्य ,सुख-दुखात समभाव असलेला, क्षमा करणारा ।।13।।

सर्वदा प्रसन्न चित्त , माझ्यात भक्तियोग युक्त, सर्व इन्द्रिये ताब्यात ठेवनारा, दृढनिश्चयी, मन आणि बुद्धिला माझ्या (नाम-गुण-कीर्तना) मध्ये समर्पित करनारा भक्त मला प्रिय आहे।।14।।

जो भक्त कोणत्याही प्राणीला त्रास देत नाही आणि कोणालाही त्याचापासून त्रास होत नाही . जो हर्ष, मत्सर, भीती आणि उद्वेग इत्यादि पासून अलिप्त असतो , तो भक्त मला प्रिय आहे।।15।।

ज्या भक्ताला व्यवहारीक कार्यापासून कुठलिच अपेक्षा नसते , ज्यांचा आंतर्बाह्य शुध्द, आहे, अनासक्त, उद्वेगरहित आणि भक्ति प्रतिकूल असणारे सर्व कार्यामध्ये तटस्थ राहणारे माझे भक्त मला प्रिय आहेत।।16।।

जो कधीही प्रिय वस्तु प्राप्त झाली की हर्षित होत नाही व नाही मिळाली असता द्वेष करत नाही ,नष्ट झाली असता शोक करत नाही व अप्राप्त वस्तुची इच्छा सुधा करीत नाहीत, शुभ आणि अशुभ कर्मांचा त्याग करणारा भक्तियुक्त पुरूष मला प्रिय आहे। ।।17।।

जो शत्रु-मित्र ,मान-अपमान या विषयी समभाव बाळगतो ,तसेच थंडी – ऊन द्वंद्वात ज्याची वृत्ति सारखीच राहते आणि ज्याची वाणी संयत आहे।।18।।

ज्याला निंदा-स्तुती सारखीच वाटते , जे मिळेल त्यामध्येच तो संष्ट राहतो (शरीर निर्वाह करतो), ज्याला निवास स्थानात (घर-कुटुंबात) आसक्ति (ममता) नसते, तो स्थिर बुद्धि असणारा भक्तिमान पुरूष मला प्रिय आहे।।19।।

परंतु जे श्रद्धाळू पुरूष मत्परायण होऊन वर सांगितलेल्या धर्ममय अमृताची (भगवद् गीतेची) नित्य उपासना (पाठ) करतात, ते भक्त मला अतिशय प्रिय आहेत।।20।।

क्षेत्रक्षेत्रविभाग योग

अर्जुन म्हणाला,

हे केशवा ! मी प्रकृति , पुरुष, क्षेत्र , क्षेत्रज्ञ , ज्ञान आणि ज्ञेय या सर्वांना जाणण्याची इच्छा करतो ॥१॥

श्रीभगवान म्हणाले,

क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ

हे अर्जुना ! हे शरीर “क्षेत्र” या नावाने संबोधला जातो आणि जो त्याला जाणतो व त्याचे तत्व जाणणारे ज्ञानी लोकांना “क्षेत्रज्ञ” असे म्हणतात ॥२॥

हे अर्जुना ! तू सर्व क्षेत्रां(सर्व शरीरां) मध्ये क्षेत्रज्ञ (संपूर्ण शरीराला जाणारा) मलाच समज आणि क्षेत्र (देह) व क्षेत्रज्ञ (परमात्मा) बदल जे तत्त्वतः जाणणे योग्य आहे, तेच “ज्ञान” आहे, असे माझे मत आहे ॥३॥

जे क्षेत्र (शरीर) आहे , ते ज्या विकारांनी युक्त आहे , ज्या कारणांपासून ते उत्पन्न झाले आहेत, तसेच ते “क्षेत्रज्ञ” (परमात्मा) जो आणि ज्या स्वरूप व प्रभावाने युक्त आहे. ते सर्व थोडक्यात माझ्याकडून ऐक ॥४॥

ते (परमात्मा) तत्व ऋषिंनी पुष्कळ प्रकारांनी सांगितले आहेत आणि निरनिराळ्या वेदवाक्यांनी सुधा कीर्तित झाले आहेत. तसेच युक्तियुक्त, सिध्दीयुक्त आणि ब्रह्मसूत्रांच्या पंदानीही कीर्तित झालेले आहेत ॥५॥

पाच महाभूते, अहंकार, बुद्धि आणि (मूळ) प्रकृति तसेच दहा इन्द्रिये, एक मन आणि पाच इन्द्रियांचे विषय अर्थात शब्द , स्पर्श , रूप , रस, आणि गंध ॥६॥

इच्छा, द्वेष, सुख, दुख, स्थूल देह, चेतना आणि धृति(धैर्य) अशा प्रकारे विकारांसहित हे क्षेत्र(शरीर) थोडक्यात सांगितले गेले आहेत ॥७॥

ज्ञान म्हणजे काय

मानशून्य, ढोंग न करणे, अहिंसा, दया , क्षमा, सरलता, गुरूची सेवा, आंतर्बाह्यची शुध्दता, चित्ताची स्थिरता ॥८॥

मन व इन्द्रियांसह शरीराचा निग्रह, शब्दादि-स्पर्श विषयांच्या उपभोगात आसक्ति नसणे, जन्म-मृत्यु, वृद्धत्व , रोग इत्यादिमध्ये दुःखांचा वारंवार विचार न करणे ॥९॥

पुत्र, स्त्री, घर आणि धन इत्यादींची आसक्ति (ममता) नसणे , दुसरांचे सुख-दुखात सहभागी नसणे ,तसेच प्रिय-अप्रिय वस्तु प्राप्तीमध्ये चित्त समतोल ठेवणे।।10।।

मज परमेश्वरामध्ये अनन्य योगाने अव्यभिचारिणी भक्ती, तसेच एकांतात शुध्द ठिकाणी राहण्याच्या स्वभाव आणि विषय आसक्त मनुष्यांच्या सहवासाची आवड नसणे।।11।।

अध्यात्म ज्ञानात नित्य स्थिती आणि तत्वज्ञानाचा अर्थ जो परमात्मा व मोक्ष त्यालाच पाहणे हे सर्व **“ज्ञान”** होय आणि याऊलट जे असेल ते अज्ञान होय, असे म्हटले आहे।।12।।

जो **“ज्ञेय”** म्हणजे जाणणे योग्य (परमात्मा) आहे आणि जे जाणल्यामुळे मनुष्य परम आनंद (मोक्ष) मिळवतो, ते चांगल्या प्रकारे तुला सांगतो, ते नित्य ,आश्रित ,परम ब्रह्म (धाम) ज्याला “सत” आणि “असतही” म्हणता येत नाही।।13।।

ज्ञेय परमात्माचे वर्णन

तो सर्व बाजूंनी हात-पाय असलेले , डोळे ,डोके , तोंडे आणि सर्व बाजूंनी कान असलेले हे सर्व जग व्यापून राहिले आहे।।14।।

तो सर्व इन्द्रियांना आणि गुणांचे प्रकाशक (जाणणारे) आहेत, परंतु वास्तविक तो सर्व इन्द्रियांनी रहित आहे. तो आसक्तिरहित असून सुधा सर्वांचे धारण पोषण करणारे आणि निर्गुण असून सुधा गुणांचा भोग (वापरून) घेणारा आहे।।15।।

तो सर्व प्राणिमात्रांच्या आंत व बाहेर आहे. तसेच चर आणि अचरही (स्थावर-जड प्रकृति) तोच आहे, तो सुक्ष्म असल्यामुळे त्याला तू सहज जाणू शकत नाही . तसेच तो अतिशय जवळ आणि दूर स्थित आहे।।16।।

तो परमात्मा विभागरहित (एकरूप)असून सुधा संपूर्ण भुतांमध्ये वेगवेगळे पण सम (एकसारखे) अवस्थित आहे, तू त्याला सर्वभूतांचे पालक, संहारक आणि (जीवांना) उत्पन्न करणारा जान ।।17।।

तो ज्योतिर्मय वस्तुंना (सूर्यादिला) सुधा प्रकाश देणारा आहे, अज्ञानाच्या अत्यंत पलीकडचे आहे, तोच ज्ञान, ज्ञेय आणि ज्ञानगम्य (तत्वज्ञानाने प्राप्त होणारा) आहे .तसेच सर्वांच्या हृदयांत विशेष रूपाने राहिलेला आहे।।18।।

अशा प्रकारे क्षेत्र (शरीर) तसेच ज्ञान आणि ज्ञेय (जाणणे योग्य) परमात्माचे स्वरूप थोडक्यात सांगितले आहे . माझे भक्त हे तत्वतः जाणून माझी प्रेममय भक्ति करण्यास

योग्य होतात।। ॥१९॥

प्रकृति -पुरूष विवेक

प्रकृति आणि पुरूष हे दोन्ही अनादि आहेत, आणि राग-द्वेषादि सहा विकारसमुह तसेच सर्व(तीन) गुणसमुह प्रकृतिपासूनच उत्पन्न झालेले आहेत असे तू समझ।।२०॥

कार्य व कारण यांच्या उत्पत्तिचे मूळ कारण प्रकृति आहे आणि जीवात्म्याला सुख - दुःख उपभोग घेण्यास पुरूष(परमात्मा) हेच कारण आहे ,म्हटले आहे।।२१॥

प्रकृतिमध्ये राहिलेल्या पुरूष प्रकृतिपासून उत्पन्न झालेल्या त्रिगुणात्मक पदार्थांना भोगतो आणि प्रकृतिच्या गुणांची संगती या जीवात्म्याला बरे-वाईट योनीत जन्म घेण्यास कारण आहे।।२२॥

त्या पुरूषाला देहात उपद्रष्टा(ज्वल बसून पाहणारा) जीवापेक्षा भिन्न पुरूष ,साक्षी , निकट स्थित, धारक ,पालक, महेश्वर आणि परमात्मा वगैरे पण म्हणतात ।।२३॥

अशा रीतीने त्या पुरूषाला(परमात्म्याला) , गुणांसहित प्रकृतिला जो मनुष्य तत्वतः जाणतो, तो सर्व प्रकारे कर्मे करीत असला तरी, तो पुन्हा जन्म घेत नाही।।२४॥

त्या परमात्म्याला भक्तगण ध्यान (भगवद चिंतन) द्वारा स्वतःच्या हृदयात (त्या परम पुरूषाला) पाहतात, काही ज्ञानीजन साख्ययोग व योग अभ्यासा द्वारा तर कोणी कोणी कर्मयोगाने त्यांना पाहण्याची चेष्टा (इच्छा) करतात।।२५॥

परंतु ज्यांना या प्रकारे(परमात्म्याचे) ज्ञान होत नाही ते दुसऱ्या तत्वज्ञानी पुरूषांकडून श्रवण करून माझी उपासना करतात, ते पण श्रवणनिष्ठ होऊन मृत्युरूप संसारसागरला खात्रीने तरून जातात।।२६॥

हे अर्जुना ! जेवढे पण स्थावर जंगम प्राणी उत्पन्न होतात, ते सर्व क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाच्या संयोगानेच उत्पन्न होतात, असे समज।।२७॥

जो पुरूष परमेश्वराला सर्वत्र सर्वभूतांमध्ये समभावाने स्थिर असलेला पाहतो , तोच खरे अर्थाने पाहतो।।२८॥

कारण जो पुरूष सर्वांमध्ये समभावाने आपल्या मनाचे द्वारा मज परमेश्वराला पाहतो तो अधोगतीला जात नाही ,तर तो परम गती मिळवतो।।२९॥

आणि जो पुरुष सर्व कर्मे सर्व प्रकारे प्रकृति कडून केली जात आहे, असे पाहतो आणि आत्म्येला अकर्ता पाहतो, तोच खरे अर्थाने पाहतो।।३०।।

ज्या क्षणी हा पुरुष भूतांचे निरनिराळे भाव एका परात्म्यातच असलेले आणि परमात्म्या पासूनच सर्व भूतांचा विस्तार झाले आहे असे जाणतो, तेव्हा तो ब्रह्म भावाला प्राप्त करतो।।३१।।

हे अर्जुना ! हा अविनाशी परमात्मा अनादी आणि निर्गुण असल्यामुळे शरीरात राहत असूनही वास्तविक पणे तो कुठलेच कर्म करीत नाही आणि त्यांचे कर्म फलांनी सुधा लिप्त होत नाही।।३२।।

ज्याप्रमाणे सर्वत्र व्यापलेले आकाश सूक्ष्म असल्यामुळे वायुनी लिप्त होत नाही (वेगला राहतो) त्याच प्रमाणे देहात सर्वत्र व्यापून राहिलेला आत्मा निर्गुण असल्यामुळे देहाच्या गुणांनी लिप्त होत नाही।।३३।।

हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणे एकच सूर्य या संपूर्ण ब्रह्मांडाला प्रकाशित करतो , तसेच एकच आत्मा संपूर्ण क्षेत्राला(शरीराला) प्रकाशित करतो।।३३।।

अशा प्रकारे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांतील भेद तसेच कार्यासह प्रकृतिपासून मुक्त होण्याचा मार्ग ज्ञानदृष्टीने जे पुरुष तत्त्वतः जाणतात, ते महात्मे परम ब्रह्म परमात्म्याला प्राप्त होतात ।।३४।।

गुणत्रयविभाग योग

श्रीभगवान म्हणाले,

श्रेष्ठ असे पुन्हा सांगेण जे ज्ञानांतले ते ज्ञान उत्तम आहे आणि जे जाणून सर्व मुनीजन परम सिद्धिला(मुक्तिला) प्राप्त झाले आहेत।।1।।

हे ज्ञान धारण करून माझ्या स्वरूपात प्राप्त झालेले पुरूष सुष्टीच्या आरंभी पुन्हा जन्म घेत नाही व प्रलयकाळी व्याकूळ होत नाही।।2।।

हे अर्जुना ! महद्- ब्रह्मरूप **“प्रकृति”** माझी योनी म्हणजे गर्भास्थान आहे आणि त्या गर्भास्थानात मी बीज(जीव) अर्पण करतो, ज्यामूळे त्या जड-चेतनाच्या संयोगाने या सर्व जीवांची उत्पत्ति होते।।3।।

हे अर्जुना ! ज्या योनीमध्ये(प्रकृति) जे समस्त शरीरधारी जीव उत्पन्न होतात, ती महद् ब्रह्म (प्रकृति) त्या सर्वांची योनी (मातास्वरूप) आणि योनीत(गर्भात) बीज आधान करणारा मी पितास्वरूप आहे।।4।।

तीन प्रकारचे गुण

हे अर्जुना ! सत्व, रज आणि तम तीन गुण प्रकृति पासून उत्पन्न झाले आहेत ,ते शरीरात राहणारे देही जीवाला(आत्म्येला) बांधून ठेवतात जो की(आत्मा) निर्विकार आहे।।5।।

हे निष्पाप ! त्या तिघातून **“सत्वगुण”** निर्मळ, प्रकाशमय, द्वेषरहित , शान्त ,सुख संगतीने जीवाला बांधतो आणि ज्ञान संगती (आसक्ति) ने जीवाला आबुध्द करतो.(मी सुखी,मी ज्ञानी) ।।6।।

हे अर्जुना ! **“रज”** रागस्वरूप असून विषयभोगाची इच्छा व आसक्ति या पासून उत्पन्न समज, तो या जीवात्म्येला कर्म संगती (आसक्ति) द्वारा बांधतो . (मी राजा ,सैनिक,सुखी कुटुंब पाहिजे) ।।7।।

हे भारत ! **“तमोगुण”** अज्ञानापासून उत्पन्न जाण ,तो मोह आहे सर्व जीवांचा .प्रमाद (हिंसा), आळस आणि झोप यांनी (जीवाला) बांधतो ।।8।।

हे अर्जुना ! सत्वगुण सुखात, रजोगुण कर्मात आसक्त व तमोगुण ज्ञानाला झाकून प्रमाद (हिंसादि कर्मा) मध्ये प्रवृत्त करतो।।9।।

आणि हे अर्जुना ! रजो आणि तमोगुण नष्ट झाले की सत्वगुण वाढते. सत्व व तम नष्ट झाले की रज . तसेच सत्व व रजोगुण नष्ट झाले की तमोगुणां मध्ये वाढ होते ।।10।।

जेव्हा शरीरात असणारे सर्व द्वारे (कान,नाक,डोळे आदि) मध्ये ज्ञानरूपी प्रकाश उत्पन्न होतो. त्यावेळी ज्ञानाची वृद्धि, सत्वगुणाची वृद्धि झाली असे समज।।11।।

हे भरतवर्ष ! लोभ, प्रवृत्ति (नाना प्रकाराचे प्रयत्नांन) मध्ये आरम्भ, कर्मात व त्यांचे (भोगात) व फळात अशांती आणि विषय भोगांची लालसा रजोगुण वाढल्यावर उत्पन्न होतात ।।12।।

हे कुन्तीनंदन! अप्रकाश(अज्ञान), आलस, प्रमाद(हिंसा) ,मोह आदि हे सर्व तमोगुण वृद्धि झाल्यावर उत्पन्न होतात।।13।।

जेव्हा सत्वगुणांची वृद्धि झाली असता जो कोणी मृत्युला प्राप्त होतो , तो जीव उच्चतम आणि सुखप्रद लोकांना(इन्द्र,ब्रह्मादि सात्विक लोकांना) प्राप्त करतो।।14।।

राजसी मृत्युला प्राप्त झाले असता कर्म आसक्त(मनुष्य) लोकात पुनः जन्म घेतो आणि मृत्युला प्राप्त झालेला तामसी मूढ(पशु) व नीच योनी मध्ये जन्म घेतो।।15।।

कर्मांचे विषयात पण्डितगण असे म्हणतात कि सात्विक चा "निर्मल" फल आहे, राजस चा "दुःखः" आणि "अज्ञान" तामस फल आहे।।16।।

सत्वगुणा पासून उत्पन्न होणारा "ज्ञान" आहे , रजस पासून "लोभादि" ,आणि प्रमाद, मोह इत्यादि हे सर्व तमस, अज्ञानापासून उत्पन्न होतात।।17।।

उच्च (स्वर्गादि) लोकात जातात ते सात्विक असतात ,मध्य (मनुष्य लोक) मध्ये राहतात ते राजस आणि प्रमाद-आलसादि असणारे अधो (नरक) लोकात जातात ते तामसी असतात ।।18।।

न अन्य गुणांनी कर्तांचे रूप जेव्हा दिसत नाही , आणि गुणांनी वेगळे त्या आत्म्येला जानतो तेव्हा तो माझ्या भावरूपी व शुध्द भक्तिला तो (जीव) प्राप्त करतो।।19।।

गुणांचे या प्रकारे अतिक्रमण करून तिन्हीं गुण व जीव देहाला उत्पन्न करणारे जन्म ,मृत्यु , जरा आणि दुःखः या पासून मुक्त होऊन तो मोक्ष प्राप्त करतो।।20।।

अर्जुन म्हणाला,

हे प्रभो ! कुठल्या कुठल्या लक्षण या तीन गुणांनी युक्त व्यक्ति मध्ये असतात? त्यांचे

आचरण कसे असतात ? आणि कठूल्या साधनानी ते या तीन गुणांचा अतिक्रमण (पार) करतात?॥२१॥

श्रीभगवान म्हणाले,

हे पाण्डवा ! जो प्रकाश(ज्ञान), प्रवृत्ति, मोह इत्यादिचा न द्वेष करतो व ओपओप प्राप्त झाले तरी त्यांची न निवृत्ति पाहिजे ॥२२॥

जे तटस्थ राहतात, गुणांचे कार्यपासून विचलित होत नाही. गुण प्रवृत्त (कार्य करीत) आहे एसे जाणून स्थिर राहतात, विचलित होत नाही॥२३॥

एकसारखे सुख-दुखात (स्थिर) राहतो, समान बुद्धि सम्पन्न (दगड आणि सोनेला एकसारखे मानतो), प्रिय –अप्रिय (वस्तु) समान मानतो , बुद्धिमान ,निंदा व सृत्ति मध्ये समान भाव ठेवतो॥२४॥

ज्याला मान-अपमान एकसारखे वाटतो, समान मित्र-शत्रुंचा पक्ष ठेवतो, सर्व अभिमानाचा परित्याग करतो , गुणातीत तो म्हटला जातो॥२५॥

माझीच जो ऐकान्तिक भावाने भक्तियोग द्वारा सेवा करतो, तोच त्या गुणांचा (सत्व,रज व तम) अतिक्रमण (पार) करून ब्रह्म(परमात्म आनंदाचे) अनुभवाचे योग्य होतो ॥२६॥

पुरुषोत्तम योग

श्रीभगवान् म्हणाले,

हे जग वरून जड आणि खालुण फांद्या असलेले अश्वथ वृक्ष विशेष आहे –शास्त्रात म्हटले आहे. वाक्य समूह त्यांचे पाने आहेत, जो त्याला जाणतो तोच “वदज्ञ” (वेदांला जाणणारे) आहे।।१।।

खाली आणि वर विस्तृत झालेल्या फांदे(मनुष्य, पशु आणि निम्न योनी) गुण द्वारा विस्तृत विषय(स्पर्श, रूप व रस) या अंकुराने युक्त आहे. खाली जाणारे मुळ (भोग-वासना) सर्वत्र विकसित होत आहे, ते कर्म प्रवाहजनक रूपी “मनुष्य लोक” आहे।।२।।

न रूप त्याचा (वृक्षाचा) पुर्वोक्त उपलब्ध आहे ,न अंत, न आदि ,न त्याची स्थिती समझून येते. त्या अश्वथाच्या (वृक्षाचे) सृष्टद असणारे मूळाला वैराग्य रूपी शस्त्राणे (तरवारीने) तू कापून टाक।।३।।

असे केल्यानंतर (परमात्म धाम) पदांना शोधने कर्तव्य आहे, जे प्राप्त केल्यानंतर (संसारात) जीव परत येत नाही आणि नंतर ते आदि पुरुषाचे शरणागत होतात ज्यांच्यापासून हे संसार प्रवाह विस्तृत झाला आहे , तो (ईश्वर) प्राचीन आहे।।४।।

गर्व न मोह, आसक्तिरूप, द्वेषरहित, आत्म्यात नित्य स्थिर, भोग अभिलाषा रहित, सुखः दुःखः नामक द्वंद्व रहित मुक्तगण त्या अव्यय पदांना प्राप्त करतो।।५।।

न कोणी त्याला प्रकाशित करू शकतो, न सूर्य ,न चन्द्र, न ही अग्नि . ज्याला प्राप्त करून कोणी(संसारात) परत येत नाही , ते धाम सर्वश्रेष्ठ माझे आहे।।६।।

माझेच अंश आहेत, या जीवलकात (जगात) “जीव” जो सनातन आहे, तो प्रकृतित अवस्थित असणारे मन आणि पाँच (सूक्ष्म) इन्द्रियांना तो आकर्षित करतो ।।७।।

शरीराला जो प्राप्त होतो आणि शरीरातून जो बाहेर पडतो, तो (जीव) ईश्वर(इन्द्रियांचे स्वामी) आहे. तो (जीव) विषय ग्रहण करून सर्व सुक्ष्म इन्द्रियांनी तो गमन करतो , जसे वायु (सूक्ष्म) गन्धांनी गमन करतो।।८।।

तो (जीव) कान, डोळे, त्वचा , जिह्वा व नाकाचा आश्रय घेवून आणि मन निश्चय करून विषयांचा उपभोग घेत असतो।।९।।

शरीरात अंत, स्थिती व भोग घेताना आणि गुणांनी युक्त जीव आहे ,मुख लोकाना (तो जीव) दिसू शकत नाही ,फक्त दिसू शकतो तो ज्ञानचक्षूला (विवेकी लोकांना) ॥10॥

यत्नशील योगीगण त्या आत्म्येला ओळखितात जो की शरीरात अवस्थित आहे, किन्तु अविवेकी लोक किती यत्न व प्रयत्न केले तरी ते त्याला(आत्मेला)ओळखू शकत नाही ॥11॥

जो तेज सूर्यामध्ये स्थित आहे , जो तेज या सर्व जगाला प्रकाशित करतो तो सर्वत्र आहे , जो चन्द्रांत आणि अग्नींत आहे ते तेज तू माझेच समज ॥12॥

पृथ्वीमध्ये अधिष्ठित होतो आणि माझ्या शक्तिनें चर-अचर(सर्व) प्राणीमात्राला धारण करतो, मी चन्द्र होऊन औषधिंना पुष्ट करतो जो सर्वत्र आहे, तो (चन्द्र) अमृतमय आहे ॥13॥

मी जठर अग्नि होऊन प्राणींच्या शरीरामध्ये आश्रय घेतो , प्राण-अपान वायुचा संयोग करून अन्न पचन करीतो , जे की (अन्न) चार प्रकाराचे आहेत ॥14॥

तसेच सर्वांच्या हृदयात मी अंतर्ग्रामी स्वरूपात अधिष्ठित असून स्मृति- ज्ञान व दोषांचे नाश माझ्यापासूनच होतात , वेदांतात सर्व मीच एकमात्र जानने योग्य आहे, वेदांतकर्ता (वेद व्यास) आणि वेदज्ञहि(संपूर्ण वेदांना जाणणारा) मीच आहे ॥15॥

दोन असे पुरुषतत्त्व जे चौव्दह लोकात "क्षर" आणि "अक्षर" आहेत . "क्षर" जो समस्त भूतसमुहांमध्ये (मूलाशीं) आहे कूटस्थ (पुरुष) "अक्षर" म्हटला जातो ॥16॥

उत्तम असे पुरुष तत्त्व जो अन्य परमात्मा शब्दांनी कथांमध्येहि म्हटला जातो ,जो त्रैलोक्यांत भरलेला असून सर्वांचे पोषण करतो, तो ईश्वर आहे ॥17॥

कारण क्षर पासून वेगळे मी (परमात्मा) अक्षरा पासून ही श्रेष्ठ आहे , म्हणजे मीच या जगात आणि वेदांमध्येहि प्रसिद्ध आहे , **"पुरुषोत्तम"** आहे ॥18॥

हे भारता ! जो मला या प्रकारे मोह न पावतां मला "पुरुषोत्तम" जाणतो , तोच सर्वत्र सर्व प्रकारे भजतो मलाच सर्वभावांनी ॥19॥

हे भारता ! या प्रकारे अतिरहस्यपूर्ण शास्त्र माझ्या द्वारा सांगितला गेला आहे, हे समजून घेतल्यानें बुद्धिमान लोकं अधिक कृतकृत्य (आनंदीत) होतात ॥20॥

देव-आसुरसंपद योग

श्रीभगवान म्हणाले,

देवी सम्पत्ति

अभयता(भय नसणे) ,मनाची शुध्दी (प्रसन्नता) ,ज्ञानसाधनेत निष्ठा, दान, इन्द्रिय संयम, यज्ञ, स्वाध्याय(वेद,शास्त्रांचे अध्ययन), तप, सरलता॥१॥

अहिंसा, सत्य (प्रिय) वचन ,क्रोध शून्यता, स्त्री-पुत्रादि मध्ये ममता नसणे, शांति, परनिंदा न करणे, दया, लोभशून्यता, कोमलता, लज्जा, अचपलता (निर्धक हालचाली न करणे) ॥२॥

तेज, धैर्य ,बाह्य आणि आंतरीक शुद्धि, द्रोह(हिंसा) शून्यता ,अभिमान शून्य –ये सर्व गुण दैवी संपद(स्वभाव) शूभवेळी जन्म घेतलेल्या व्यक्तिंमध्ये उत्पन्न होतात॥३॥

हे पार्थ ! दम्भ(ढोंग) , दर्प, अभिमान (अहंकार) , क्रोध , कठोरपणा आणि अविवेकी हे आसुरी संपत्तींत (असत् वेळी) जन्मलेल्या अभिमुख व्यक्तिंचे लक्षणे आहेत ॥४॥

दैवी संपत्ती मोक्षाचे तर आसुरी संपत्ती(संसार) बंधनाचा मुख्य कारण आहे ,हे पाण्डव ! तू शोक करू नकोस,कारण तू दैवी संपत्तीत जन्मलेला आहेस॥५॥

हे पार्थ ! या जगात दोन प्रकाराचे मनुष्य समुदाय आहेत – दैवी आणि आसुरी , दैवी संपत्ती विस्तारपूर्वक वर सांगितले ,आता आसुरी स्वभाव विषयी माझ्याकडून ऐक ॥६॥

आसुरी सम्पत्ति

असुर(स्वभाव) लोकांस धर्मात प्रवृत्ति आणि अधर्मातून निवृत्ति नाही जाणत. त्यांच्या ठिकाणी आंतर्बाह्य (मन व शरीराची) शुद्धि असत नाही , उत्तम आचरण आणि सत्य (प्रिय) भाषण सुधा असत नाही॥७॥

ते जगाला खोटे, आश्रय रहित, ईश्वर शून्य," हे जग स्त्री-पुरूषांचे संयोगातून उत्पन्न झाले आहे " आणि काय "काम(विषयभोग) हेच हेतु आहे" असे म्हणतात॥८॥

ते आसुरी सिद्धांताचा आश्रयकरून, आत्मतत्त्व(ज्ञान) नसलेल्या , देहात्म अभिमानी , हिंसादि कार्यांमध्ये प्रवृत्त झालेले असुरगण या जगाचा ध्वंस करण्यासाठीच जन्म घेतात ।।९।।

ते काम(वासना) यांचे आश्रय घेतात जे की कधीच पूर्ण होणारे नाही, दम्भ(ढोंग) , मदाने युक्त होऊन , मोह आदिला ग्रहण करून , असत(स्थूल) विषयांचे इच्छा करून आणि खोटे भ्रष्ट आचरण करीत (क्षुद्र) देवतांची उपासना मध्ये प्रवृत्त होतात ।।१०।।

मृत्यु येई पर्यन्त असंख्य चिंतांचे ओझे घेऊन, "काम (विषयांचा) उपभोग घेणे हेच सुखी ठेवणारे कार्य आहे" हे निश्चय करतात ।।११।।

असंख्य आशांमध्ये मोहित झालेले, काम(विषय भोगाची इच्छा) आणि क्रोधाचा आश्रय घेऊन ते व्यक्ति कामभोगासाठी अन्यायपूर्वक अर्थ(द्रव्यादि) पदार्थांचा संग्रह करण्याचा पर्यत्न करीत असतात ।।१२।।

ते असे विचार करतात- "आज मी हे प्राप्त केले आहे", "आता मी ही इच्छा पूर्ण करीन", "हे माझे आहे" आणि "परत मी हे धन मिळवून घेईन" ।।१३।।

माझ्या द्वारा ये शत्रुगण मारले गेले आहेत आणि दूसरे ही मीच मारीन . मी ईश्वर आहे , भोक्ता (भोग घेणारा) , सिद्धि , बलवान आणि सुखी आहे ।।१४।।

मी धनी आणि कुळीन(मोठ्या कूळात जन्मलेला) आहे , माझ्या सारखा दूसरा कोण आहे?, मी यज्ञ करीन, दान करीन आणि आनंद प्राप्त करीन- असे म्हणतात , ते अज्ञानाने मोहित झालेले असतात ।।१५।।

ते स्वःताला श्रेष्ठ माणणारे, नम्र नसलेले, धन द्वारा मान आणि मद(द्रव्यादि)यांनी युक्त असुरगण दम्भ(ढोंग) पूर्वक फक्त नावाचे अविधिपूर्वक यज्ञ करतात ।।१७।।

अहंकार, बल, दर्प , काम आणि क्रोधाच्या आश्रय घेत. माझ्या परमात्म परायण देहांमध्ये अवस्थित (राहणारे) साधु लोकांचे व त्यांचे गुणांचे दोषारोपण करतात ।।१८।।

ते सर्वाना(साधु लोकांवर) द्वेष करणारे, क्रूर आणि अशुभ कर्म करणारे नराधम , त्या सर्वाना मी संसारात आसुरी (पशु) योनीमध्ये वारंवार निक्षेप (फेंकून) टाकीत असतो ।।१९।।

हे कौन्तेय ! जन्मो-जन्मी ते आसुरी योनीला प्राप्त करून , ते मुख लोक मला प्राप्त न करून त्याहून अधम (नीच) योनीला प्राप्त करतात ।।२०।।

तीन आत्मनाशक द्वार आहेत - काम, क्रोध आणि (मान, घन संपत्ती, स्त्रीचा) लोभ. अतः या सर्वांचा त्याग अवश्य केला पहिजे।।21।।

हे कौन्तेय ! या तीन नरकाचें द्वार , या पासून मुक्त (होऊन) व्यक्ति आत्म- कल्याणाचा (मार्गाचा) आचरण करतो , तोच (व्यक्ति) श्रेष्ठ गति (परम धाम) मिळवतो ।।22।।

जो (आसूरी व्यक्ति) शास्त्रिय विधियांच्या उल्लंघन करून स्वेच्छाचारक (आपल्या मना प्रमाणे) व कामवश कार्यामध्ये प्रवृत्त होतो, तो न सिध्दी प्राप्त करतो , न सुख , न ही परम गति (धाम) प्राप्त करतो ।।23।।

म्हणून तुला "कर्तव्य" आणि "अकर्तव्य" यांची व्यवस्थांच्या "**विषय शास्त्र**" हेच प्रमाण आहे , या कर्तव्य विषयरूपी शास्त्र विधानात कथित सर्व कर्मे जाणून तू त्यास करणें योग्य हो।।24।।

श्रद्धात्रयविभाग योग

अर्जुन म्हणाला ,

हे कृष्णा ! जी माणस शास्त्रोक्त विधिला सोडून श्रद्धेने युक्त होऊन देवदिकांचे पूजन करतात, त्यांची मग स्थिती कोणती ? सत्व, रज व तामस ?

श्रीभगवान म्हणाले,

तीन प्रकारचे श्रद्धा

श्रद्धा तीन प्रकाराची आहेत, ते पूर्वजन्मांचे संस्कारा पासून उत्पन्न असतात – ते सात्विक , राजसी आणि तामसी आहेत ,ते तू श्रवण कर॥२॥

हे भारता ! अंतः करण्याचे अनुरूप सर्वांची श्रद्धा असते, जो श्रद्धामय पुरुष आहे, ज्यांची जसी श्रद्धा असते , तसेच ते व त्यांचे चित्त असतात॥३॥

सात्विक (गुण) असलेल्या (लोक) देवांची पूजा करतात, यक्ष आणि राक्षसांची पूजा करणारे **“राजसी लोक”** आणि भूत-प्रेतांची पूजा करणारे **“तामसी लोक”** असतात ॥४॥

जे अशास्त्रीय व अविधिपूर्वक कठिन तपस्या करतात ,ते तपस्वी लोक आहेत. ते दंभ , अहंकार ,कामना , आसक्ति आणि बळांचे अभिमानांनी युक्त असतात॥५॥

ते शरीराच्या रूपात असलेल्या भूतसमुदायाला आणि अंतः करण्यात स्थित असलेला मला क्षीण करणारे असतात, ते अज्ञानी (तप करणारे) लोकांना तू आसूरीक धर्मात निष्ठा असलेले जाण॥६॥

आहार पण सर्वांना तीन प्रकारचे प्रिय आहेत, तसेच यज्ञ , दान आणि तपस्या ही तीन प्रकाराचे आहेत, त्यांचे निरनिराळे भेद तू माझ्याकडून ऐक॥७॥

तीन प्रकारचे आहार

आयु , उत्साह , बल, आरोग्य , सुख आणि प्रीति वाढविणारे , रस युक्त , स्थिग्ध , स्थिर राहणारे स्वभावातः मनाला प्रिय वाटणारे असे भोजनाचे पदार्थ सात्विक पुरुषांना प्रिय असतो॥८॥

कडू, आंबट, खारट, फार गरम, तिखट ,कोरडे, जळजळणारे आहारसमूह राजसी लोकांना प्रिय असतो , ते (आहार) दुख, शोक आणि रोग देणारे असतात॥९॥

(एक प्रहर पूर्वीचा) ठंड, कच्चे ,रस नसलेले, दुर्गन्ध येणारे , शिळे, उप्ते (दुसरांणी खालेले) आणि अपवित्र भोजन तामसी लोकांना प्रिय आहे।।10।।

तीन प्रकारचे यज्ञ

“यज्ञांचा अनुष्ठान करणे कर्तव्य आहे” –या प्रकारे मनाला एकाग्र करून फलांची कामनारहित व्यक्ति द्वारा जो यज्ञ केला जातो तो यज्ञ सात्विक आहे।।11।।

हे भरतश्रेष्ठा ! उद्देश्य करून आणि फलांना प्रकाशित करून (दिखाव्यासाठी) ,मान कीर्ति , स्वर्गाची इच्छा ठेवून जो यज्ञ अनुष्ठित केला जातो , तो यज्ञ राजस समज।।12।।

(अशास्त्रीय) विधिहीन, अन्नदान रहित, मन्त्रहीन, दक्षिणाहीन आणि श्रद्धाहीन यज्ञाला तामस(यज्ञ) म्हटला जातो।।13।।

तपाचे वर्णन

देव, ब्राह्मण , गुरू आणि ज्ञानीजणांची पूजा करणे .तसेच शौच, सरळपणा , ब्रह्मचर्या आणि अहिंसा हे सर्व शरीर सम्बन्धी तप म्हटले जातात।।14।।

उद्धेग न देणारे ,सत्य ,प्रिय व हितकारक असे जे भाषण आणि वेद अध्यन करणें ,याला वाचिक तप म्हणतात।।15।।

मनाची प्रसन्नता , सरलता , मौन, मनाचे संयम, व्यवहारामध्ये कपट नसणे ,भावांची पूर्ण पवित्रता असणे हे मनाचे तप म्हटले जाते।।16।।

तीन प्रकारचे तप

फलांची इच्छा न करणारा योगी पुरूषांकडून अत्यंत श्रद्धेने केलेल्या (वर सांगितलेल्या) तिन्ही प्रकाराच्या तपाला सात्विक तप म्हटला जातो।।17।।

सत्कार ,मान आणि पूजनीय होण्यासाठी तसेच दम्भ (प्रदर्शित) करीत जो तप केला जातो , तो अनित्य आणि अनिश्चित असल्यामुळे राजसिक तप आहे।।18।।

मूर्खतापूर्वक, हट्टाने , स्वतःला (शरीराला) त्रास देण्यासाठी जो तप केला जातो व दुसरांचे विनाशासाठी केला जाणारा तप तामसिक म्हटला जातो।।19।।

तीन प्रकारचे दान

“दान देणे कर्तव्य आहे” या भावनेने, प्रत्युपकार करण्यात असमर्थ व्यक्तिला व देश

तिर्थस्थानी , पुण्यकाल आणि योग्य व्यक्तिला जो दान दिला जातो, सात्विक दान म्हटला जातो।।20।।

परंतु प्रत्युपकाराच्या हेतूने ,फल उद्देश्य करून व प्रायश्चित झाल्या नंतर जो दान दिला जातो, तो राजसिक आहे।।21।।

अयोग्य स्थानात व अयोग्य वेळी ,जो दान अयोग्य पात्राला(व्यक्तिला) दिला जातो. तिरस्कार आणि अन्यायपूर्वक केलेला तो (दान) तामस म्हटला जातो।।22।।

ॐ तत् सत् –“निर्देशक ब्रह्माचे” नाव तीन प्रकारे सांगितले गेले आहेत. त्यांचे द्वारा प्राचीनकाळात ब्राह्मणगण, वेद समूह आणि यज्ञसमूहांचे निर्मिती झाले आहेत।।23।।

या ॐ शब्दांचे उच्चारण करूनच वेदवादियांचे शास्त्रोक्त, यज्ञ, दान, तप , कर्म आदि सर्व सदैव अनुष्ठित(आरम्भ) होतात।।24।।

“तत्” या नावने संबोधित होणारे परमात्मा हेच सर्व आहे, या भावनेने फळाची इच्छा न करता नाना प्रकारच्या यज्ञ, तप व दानरूप सर्व क्रिया मोक्ष इच्छित (कल्याणकारी) पुरुषांकडून केला जातो ।।25।।

हे पार्थ ! ब्रह्मतत्त्व आणि ब्रह्मवादि तत्वात या “ सत्” शब्दाचा प्रयोग होतो. तसेच मंगळ करणारे कार्यांमध्ये सुधा “तत् ” या शब्दाचा प्रयोग केला जातो।।26।।

तसेच यज्ञ, तप व दान यांमध्ये जी स्थिती (सात्विक बुद्धि) असते त्याला “सत्” असे म्हणतात, आणि त्या परमात्म्येसाठी केलेले जे निश्चय कर्म आहेत, त्यालाही “सत्” असे म्हटले जातात ।।27।।

हे अर्जुना ! अश्रद्धेने केलेले हवन, दिलेले दान, केलेले तप आणि जे काही केलेले शुभ कार्य (असत् असल्याने) ते मेल्यावर ना या(इह)लोकी लाभदायी आणि परलोकीहि (लाभत) नाही ।।28।।

मोक्षसंन्यास योग

अर्जुन म्हणाला,

हे महाबाहो ! हे अंतर्यामी ! हे वासुदेवा ! मी "संन्यास" आणि "त्याग" यांचे तत्व वेग-वेगळे जाणू इच्छितो।।१।।

श्रीभगवान म्हणाले,

कित्येक पण्डितगण काम्य कर्मांचे स्वरूपतः (सम्पूर्ण) त्यागालाच "संन्यास" जाणतात आणि सर्व कर्म फलांचे त्यागाला "त्याग" म्हणतात।।२।।

कोणी कोणी मनीषी (विद्वान) असे म्हणतात की सर्व कर्मे दोषयुक्त असतात आणि ते त्यागने योग्य आहेत, दुसरे विद्वान असे म्हणतात की यज्ञ, दान आणि तपस्यारूपी कर्मे त्यागने योग्य नाहीत।।३।।

हे भरत श्रेष्ठ ! निश्चय श्रवण कर माझ्याकडून "त्याग" विषयी, हे पुरुषेश्वरा ! त्याग तीन प्रकाराचे म्हटले गेले आहेत।।४।।

यज्ञ, दान आणि तपस्यारूपी कर्मे पूर्णपणे त्यागने योग्य नाहीत, ते कर्तव्य कर्म अवश्य केले पाहिजेत. यज्ञ, दान आणि तप हे बुद्धिमान माणसांचे चित्ताला शुद्ध (शांत) करणारे आहेत।।५।।

म्हणुन हे पार्थ ! ते यज्ञ, दान, तप आदि सर्व कर्मांचे आसक्तिरहित आणि फलांचा त्याग करून ते अवश्य केलीं पाहिजेत, हे माझे निश्चित असे उत्तम मत आहे।।६।।

तीन प्रकारचे त्याग

परंतु नित्य कर्मांचा स्वरूपतः (संपूर्ण) त्यागने योग्य नाही, म्हणुन मोहाने (अज्ञानाने) त्याग करणे याला "तामस त्याग" म्हटले आहे।।७।।

जे काही कर्म आहेत "ते दुःखरूपच आहे" असे समजून जर कोणी शारीरिक त्रासाच्या भीतीने कर्तव्य कर्म सोडून देतो, तर त्याला असा "राजस त्याग" करून त्यागांचे फल कोणत्याही प्रकारे मिळत नाही।।८।।

हे अर्जुना ! कर्तव्य समझून जो कर्म, नित्य आणि कर्तेपणाचा अभिमान नसून फलांचा त्याग कला जातो, "सात्विक त्याग" मानला गेला आहे।।९।।

सत्वगुणांनी संपन्न, स्थिर बुद्धि असणारा आणि संशयरहित त्यागीगण दुःखः रूपी कर्मा पासून द्वेष करत नाही आणि सुखरूपी कर्मात सुधा आसक्त होत नाही॥१०॥

देहधारी जीवाला संपूर्ण कर्मांचा त्याग करणे शक्य नाही , परन्तु जे लोकं सर्व कर्म-फलांचे त्याग करणारे आहेत – तेच खरे त्यागी आहेत ,असे म्हणतात॥११॥

देवत्व ,मनुष्य तत्व आणि नारकीतत्व – तीन प्रकाराचे कर्मफल आहेत, जे त्यागीगण मृत्यु नंतर प्राप्त करतात. परन्तु संन्यासीगण यांच्या विषयात असे कधीच होत नाही (कारण ते परम गति मिळवतात)॥१२॥

हे महाबाहो ! पाच कारण माझ्यापासून श्रवण कर, जे वेदांत शास्त्रात कर्म समाप्त करण्यास (उपाय)सांगितले आहेत, जे केल्यानी सर्व कर्मे सिद्ध होतात ॥१३॥

देह, कर्ता, इन्द्रियाँ , विविध हावभाव (श्वास, डोळे बंद उधड) आणि पाचवे सर्व प्रेरक अंतर्दामी – असे पाच कारण वेदांमध्ये सांगितले आहेत॥१४॥

माणसाचे काय, वाक्य आणि मनाचे द्वारा जे धर्म-अधर्मनी युक्त असलेले जे कर्म करतो , ते (वर सांगितलेले) पाच त्यांचे कारण आहेत॥१५॥

असे जाणून सुधा जो व्यक्ति केवल आत्म्याला "सर्व कर्मांचे कर्ता आहे", असे विचार करतो. असंस्कृत बुद्धि असल्याने तो व्यक्ति काहीही समझत नाही॥१६॥

ज्याला कर्तेपणाचा अभिमान नाही, ज्यांचे कर्मफलात आसक्ति नसते . ते समस्त प्राण्यांची हत्या केले जरी वस्तुतः त्यांचे हत्या करीत नाही (कर्मफलांनी लिप्त होत नाही) ॥१७॥

ज्ञान , ज्ञेय आणि परिज्ञता – ये तीन कर्म प्रवृत्तिचे कारण आहेत , तसेच कारण , कर्म आणि कर्ता – ये तीन कर्मांचे आश्रय आहेत॥१८॥

गुणांची संख्या करणारे शास्त्र "ज्ञान", "कर्म" आणि "कर्ता" हे गुणांच्या भेदाने तीन प्रकाराचे सांगितले गेले आहेत . ते तू माझ्याकडून ऐकून घे॥१९॥

तीन प्रकारचे ज्ञान

ज्या ज्ञानामुळे माणुस "निरनिराळ्या सर्व भूतांमध्ये अविनाशी परमात्मभाव विभाग - रहित, अखण्ड, अव्यय, समभावाने भरून राहिला आहे" असे पाहतो , तो ज्ञान सात्विक आहे, असे जाण॥२०॥

परंतु ज्या ज्ञानाने मनुष्य सर्व भूतांमध्ये भिन्न भिन्न नाना प्रकाराचे , भाव असणारे जीव-संबंधी जो ज्ञान आहे , ते ज्ञानाला तू राजस समज।।21।।

परंतु जो ज्ञान एका कार्यरूपी (आंधोळ, जेवण, झोपणे आदि) शरीरातच पूर्णपणे व देहीक कार्यामध्ये पूर्णपणे आसक्त करतो .तो (ज्ञान) युक्तिशून्य असून, तात्विक अर्थरहित आणि पशु प्रकारे तुच्छ असते , तो (ज्ञान) तामस म्हटले गेले आहे।।22।।

तीन प्रकारचे कर्म

जो कर्म शास्त्रविधिपूर्वक असून अहंकाररहित , आसक्तिशून्य , फळांची इच्छारहित आणि राग-द्वेषादि रहित असतो , तो(कर्म) सात्विक म्हटला जातो।।23।।

परंतु जे कर्म फळांची कामना करून , अहंकारी व्यक्ति द्वारा अत्यंत क्लेश(अन्याय) पूर्वक केला जातो, तो कर्म राजसिक म्हटला जातो।।24।।

जो भावी क्लेश(परनिंदा), धर्म व ज्ञानाचे नाशासाठी, आत्मनाश व हिंसा , आपल्या सामर्थ्यांची सृती करत आणि (अज्ञान) मोहवश केला जातो, तो(कर्म) तामसिक म्हटला जातो ।।25।।

तीन प्रकारचे कर्ता

जो फलांची कामनारहित, अहंकारशून्य, धैर्य ,उत्साह सम्पन्न ,कार्यांची सिद्धि-असिद्धि मध्ये निर्विकार (समभाव) यांनी युक्त कर्म करीतो , सात्विक कर्ता म्हटला जातो ।।26।।

जो आसक्तिरहित, कर्माच्या फळांची इच्छा करणारे ,लोभी, हिंसाप्रिय, अशुद्ध आचरणाच्या , हर्ष नंतर शोकमग्न असणारा , तो कर्ता राजस म्हटला जातो।।27।।

अनुचित कार्यप्रिय , स्वभावनुसार हावभावनी युक्त, अनम्र , शठ, दुसरांच्या अपमान करणारा ,आळशी, शोक करणारा आणि दीर्घसूत्री असणारा ,(असे माणसाला) तामस कर्ता म्हटला जातो।।28।।

हे धनंज्या ! गुणानुसार "बुद्धि" आणि "घृतिचे" ही तीन भेद आहेत ,मी थोडक्यात संपूर्ण आता सांगणार आहे, ते तू श्रवण कर।।29।।

तीन प्रकारची बुद्धि

हे पार्थ ! जो प्रवृत्ति-निवृत्ति, कार्य-अकार्य ,भय-अभय आणि बंधन-मोक्ष जाणतो , त्यांची बुद्धि सात्विक आहे।।30।।

हे पार्थ ! जो धर्म-अधर्म आणि कार्य – अकार्य काय आहे? यर्थाथत रूपानी जाणत नाही, त्यांची बुद्धि राजसी आहे॥३१॥

हे पार्थ ! जी बुद्धि अधर्माला धर्म मानते आणि सर्व धर्म विषयांचे उलटे अर्थ (निंदा) करून देते. असे तामसा मुळे त्यांची बुद्धि भ्रष्ट झाल्यामुळे ,ती बुद्धि तामसी आहे॥३२॥

तीन प्रकारची घृति

हे पार्थ ! योगअभ्यासपूर्वक ज्या अव्यभिचारिणी (यम-नियम-प्राणायाम) घृति द्वारा मन, प्राण आणि इन्द्रियांचे क्रियांना नियमित करतात, ती घृति सात्विक आहे ॥३३॥

हे पार्थ ! हे अर्जुना ! जो पुरुष धर्म, काम आणि अर्थाला धारण करून .आसक्त मनाने व फल-आकाक्षा ठेवून घृति करतो, ती राजसी(घृति) आहे॥३४॥

अविवेकी ,मदांनी युक्त होऊन ज्या घृति द्वारा निद्रा , भय, शोक , विषाद आणि विषय – भोगांपासून उत्पन्न होणारे सुखांचा त्याग करीत नाहीत, तामसी घृति आहे॥३५॥

हे भरतश्रेष्ठा ! अता सुख विषयी तीन प्रकारे माझ्याद्वारे श्रवण कर, ज्यांचे पुनः पुनः अभ्यासा द्वारा संसाररूप दुखांचा अंत होतो, (तो सुख) सात्विक आहे॥३६॥

तीन प्रकारचे सुख

जो काही सुख आरंभी विष (त्रासा) सारखे पण परिणामात अमृतासारखे आहे, आणि जो आत्म विषयक बुद्धि प्रसादाने (भक्तियोगाने) उत्पन्न होतो, त्या सुखाला सात्विक म्हटला जातो ॥३७॥

विषय –इन्द्रिय संयोगाने जे सुख उत्पन्न होतात, ते शुरूवातीला अमृता सारखे परिणामात विष (दुख) देणारे आहेत , ते सुख राजसी आहे॥३८॥

जो सुख आगोदर आणि नंतर आत्म स्वरूपाला आवृत्त (मोह) देणारे आहे. जो (सुख) झोप, आळस आणि प्रमाद (हिंसा) द्वारा उत्पन्न होतो, तो तामसिक सुख आहे॥३९॥

पृथ्वीवर अर्थात मनुष्य आदि, व स्वर्गात आणि काय देवगणात असलेले प्राणी व असे पदार्थही नाही जे प्रकृतिपासून उत्पन्न झालेल्या या तीन गुणांनी मुक्त आहे ॥४०॥

चार प्रकारचे मनुष्य वर्ग

हे परंतपा ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य (व्यापारी, श्रेतकरी) आणि शूद्रांचे कर्म स्वभावतः

उत्पन्न गुणांचे अनुरूप निरनिराळे (मनुष्य) वर्गात केले आहेत।।41।।

शम , दम , तप, शौच , सहिष्णुता , सरलता, ज्ञान , विज्ञान आणि आस्किता(दृढ निश्चय) – ये सर्व ब्राह्मणांचे स्वभावाने उत्पन्न कर्म आहेत।।42।।

शौर्य , तेज, धृति ,दक्षता ,युद्धातून पलायन न करणे, दान देणे आणि लोकांचे नेतृत्व करणे , ये सर्व क्षत्रियांचे स्वभाविक कर्म आहेत।।43।।

कृषि, गोरक्षा ,वाणिज्य आदि वैश्यांचे स्वाभाविक कर्म आहेत आणि दुसऱ्यांचे सेवा करणे शुद्रांचे स्वभाविक कर्म आहेत।।44।।

स्वकर्म- ईश्वर सेवा

आप-आपल्या अधिकार अनुसार कर्मांमध्ये निपुण माणूस योग्यता रूपी सिद्धि प्राप्त करून घेतो ,ते सर्व निपुण असलेले व्यक्ति कसे सिद्धि प्राप्त करतात, ते तू श्रवण कर।।45।।

ज्यांचे द्वारा या जीवांची उत्पत्ती होते आणि ज्यांनी ये सम्पूर्ण जग व्यापले आहेत . माणस आपल्या कर्मा द्वारा परमेश्वराची उपासना करून सिद्धि मिळवतात।।46।।

दुसरांच्या धर्मपेक्षा उत्तम रूपाने अनुष्ठित केलेले स्वधर्मच लोकांच कल्याण करणारे आहेत , कारण मानव स्वभाविक कर्मे करून पापांनी लिप्त होत नाही।।47।।

हे कौन्तेय ! कर्म दोषयुक्त असले तरी स्वाभाविक(दान,तप,उपासनादि) कर्मांचा त्याग नाही केला पाहिजे, कारण सर्व कर्मे दोषांनी आवृत्त आहे ,जसे अग्नि धूराने आवृत्त आहे ।।48।।

नैष्कर्म्यसिद्धि

सर्वत्र आसक्तिरहित बुद्धि असलेली ,निस्पृह (कामनाशून्य) आणि अंतःकरण जिंकले-ल्या मनुष्य स्वरूपत कर्म त्याग करून नैष्कर्म्य रूपी श्रेष्ठ सिद्धि प्राप्त करतो।।49।।

हे कौन्तेय ! सिद्धि प्राप्त केलेल्या व्यक्ति ज्या साधनाने ब्रह्माची प्राप्ती करतो, जो की ज्ञानाची परमगति (शेवट) आहे, ते सर्व साधना माझ्याकडून थोडक्यात श्रवण कर।।50।।

विशुद्ध बुद्धियुक्त होऊन, घृति द्वारा मन संयत करून, शब्दादि विषयांच्या त्याग करून, राग-द्वेषांना लांब करून।।51।।

पवित्र निर्जन स्थानी राहून ,अल्पआहारपूर्वक ,कायमनवाक्य(इन्द्रिय) संयतकरून सर्वदा परमात्म (ॐ) ध्यानयोग आणि वैराग्याचा आश्रयकर।।52।।

अहंकार, बल ,दर्प, काम ,क्रोध आणि परिग्रहाच्या(दान-ग्रहणाचा) त्याग करून , (देह) ममता शुन्य और उपशम(शांतता) प्राप्त केलेले पुरुष ब्रह्म अनुभवाचे योग्य होतात ।।53।।

ब्रह्ममध्ये अवस्थित, प्रसन्नचित्त व्यक्ति न शोक(दुख) करतो न आकांक्षा ठेवतो. तो सर्व प्राणीमात्रां बदल समभाव ठेवणारा योगी माझ्या परम भक्तिला प्राप्त करतो।।54।।

समर्पणाचा योग

जे माझे विभूतिसंपन्न, जसे माझे स्वरूप आहे . त्याला तत्वत ,अनन्य भक्तिनेच जाणू शकतो. तो भक्त माझ्या प्रेमा भक्तिचे बळाने मला तत्वत जाणून ,माझ्या नित्य लीला मध्ये प्रवेश करतो।।55।।

माझे एकान्त भक्तगण सर्व कर्म करीत असले तरी. माझ्या कृपेने ते नित्य, अव्यय , वैकृण्ठ धामाला प्राप्त करतात।।56।।

हे अर्जुना ! तू अहंकारशून्य चित्त द्वारा सर्व कर्म मला समर्पित करून आणि बुद्धि(ज्ञान) योगाचा अवलंबन करून माझे परायण हो आणि निरंतर माझ्या ठिकाणी चित्त असलेला हो।।57।।

माझ्या ठिकाणी चित्त ठेवल्याने तू माझ्या कृपेने सर्व संकटातून सहजच पार होशील आणि जर अहंकारामुळे माझे सांगणे न ऐकशील तर संसारात नाश पावशील।।58।।

अहंकाराच्या आश्रय घेऊन तू असे मानतोस की "मी युद्ध करणार नाही" ,तो निश्चय व्यर्थ आहे . कारण तुझा स्वभाव तुला जबरदस्तीने युद्ध करावयास लावील।।59।।

हे कौन्तेय ! जे कर्म तू मोहवश करू इच्छित नाहीस, तेही आपल्या पूर्वोक्त स्वभाविक कर्मने बद्ध असल्यामुळे पराधीन होऊन अवश्य करशील।।60।।

हे अर्जुना ! ईश्वर सर्व जीवांमध्ये अवस्थान करताता आणि आपल्या मायेने यंत्रारूढ सारखे सर्व जीवांना त्यांचा कर्मानुसार संसार चक्रात फिरवीतात।।61।।

हे भारता ! सर्व प्रकारे तू ईश्वराचेच शरणात जा(आश्रय घे) ,त्यांच्या कृपेने तू नित्य परम शांति आणि परम नित्य धाम प्राप्त करशील।।62।।

या प्रकारे गुप्त ज्ञान माझा द्वारा सांगितला गेला आहे ,आता तू या रहस्यमय ज्ञानाचा संपूर्णपणे चांगले प्रकारे विचार करून मग जसे तुला आवडेल तसेच कर।।63।।

सर्वापासून अत्यंत रहस्यपूर्ण माझे हे वाक्य पुनः श्रवण कर, तू माझे परम मित्र आहेस, अतएव तूझ्या हितासाठी सांगेन।।64।।

तू मला आपले चित्त समर्पित कर, माझ्या नाम-रूप-गुणादि कीर्तनात आदि मत्परायण होऊन माझा भक्त हो, माझे पूजन करणारा हो ,मला नमस्कार कर अशा प्रकारे तू मलाच प्राप्त करशील , मी तूला सत्य प्रतिज्ञा करतो, कारण तू मला अतिशय प्रिय आहेस।।65।।

(वर्ण-आश्रमादि शारीरिक आणि मानसिक) सर्व धर्मांचा परित्याग करून एकमात्र माझे शरण ग्रहण कर, म्हणजे मी तूला सर्व पापांपासून मुक्त करीन ,तू शोक करू नकोस ।।66।।

या गीताशास्त्राला तू कधी ही असंयमित ,अभक्त ,सेवाविहिन आणि माझे द्वेष करणारे लोकांना सांगू नेय।।67।।

जो मनुष्य या गीता शास्त्राचा उपदेश माझ्या भक्तांना देतील ते माझ्या प्रति पराभक्ति प्राप्त करून संशयशून्य होऊन मलाच प्राप्त होतील।।68।।

मनूष्यांमध्ये "गीता" ची व्याख्या करणारा पेक्षा अधिक कोणीहिं माझे प्रिय कार्य करणारा नाही आणि या समस्त जगात त्यांच्या पेक्षा अधिक कोणीहिं मला प्रिय नाही व होणार ।।69।।

आणि जो व्यक्ति आपल्या दोघांच्या या धर्म संवादांचे अध्ययन करील ,त्याचे द्वारा मी "ज्ञानयज्ञानी" पुजीत होईन, असे माझे मत आहे।।70।।

जे श्रद्धावान आणि द्वेषरहित व्यक्ति याचा (गीतेचा) श्रवण जरी करत असतील, ते पापमुक्त होऊन पुण्य कर्मे करणारे श्रेष्ठ (उच्चतम) लोकांना प्राप्त होतील।।71।।

हे पार्थ ! हे गीताशास्त्र तू एकाग्र चित्ताने ऐकलेस का ? आणि हे धनंजया ! तुझे अज्ञानातून उत्पन्न झालेला हा मोह नाहीसा झाला का? ।।72।।

अर्जुन म्हणाला !

हे अच्युता ! आपल्या कृपेने माझे हे मोह नष्ट झाले आहे आणि मी आत्मस्मृति प्राप्त

केली आहे ,माझे सर्व संशय निघूण गेळे आहेत आणि मी यथाज्ञानात अवस्थित झालो आहे. म्हणुन मी आपल्या आज्ञेचे पालन करीन।।73।।

संजय म्हणाला !

या प्रकारे मी महात्मा वासुदेव आणि पार्थ अर्जुनांच्या मध्ये झालेले या अद्भुत रोमांचकारी संवादाला ऐकले।।74।।

श्रीवेदव्यासांच्या कृपेने मी हे साक्षात वर्णकारी स्वयं योगेश्वर श्रीकृष्णापासून या परम रहस्यमय योगाला ऐकले ।।75।।

हे राजन ! श्रीकेशव आणि अर्जुनाचे या पुण्य अद्भुत संवादाला वारंवार स्मरण करून मी वारंवार हर्षित होत आहे।।76।।

हे राजन ! श्रीहरीचें या अत्यंत अद्भुत रूपांचा वारंवार स्मरण करून मी परम विस्मित (आनंदीत) होत आहे।।77।।

जिकडे श्रीयोगेश्वर आणि अर्जुन आहेत , तिकडेच श्री (राज्यलक्ष्मी) आहे ,विजय, ऐश्वर्यवृद्धि ,आणि नारायण परायणता विघमान आहे – हेच माझे निश्चित असे (उत्तम) मत आहे।।78।।

“हे अर्जुना ! तू जीवात्मा आहेस या आत्म्याला शस्त्र कापू शक्त नाही, अग्नी जाळू शक्त नाही, पाणी भिजवू शकत नाही, आणि वारा वाळवू शकत नाही।।2:23।।”

“जे अनन्य कामनारहित भक्त मज परमेश्वराला निरंतर चिंतन करीत सर्वोत्तम भावनाने भजतात , त्या नित्य माझे चिंतन करणारे व्यक्तींचे योग(धन-धाण्य) आणि क्षेम मी स्वतः त्यांना प्राप्त करून (वहाम्यहम् –वाहून) देतो।।9:22।।”

“ श्रीकृष्ण:जो व्यक्ति आपल्या दोघांच्या या धर्म संवादाचा अध्ययन करील ,त्याचे द्वारा मी “ज्ञानयज्ञानी” पुजीत होईन, असे माझे मत आहे।।18:70।।”

